

Mogućnosti implementacije tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine u nastavu Likovne umjetnosti

Grbavac, Vinka

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:433165>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-25**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Diplomski rad

MOGUĆNOSTI IMPLEMENTACIJE TEMA IZ BOSANSKO-
HERCEGOVAČKE UMJETNIČKE BAŠTINE U NASTAVU
LIKOVNE UMJETNOSTI

Vinka Grbavac

ZAGREB, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

**MOGUĆNOSTI IMPLEMENTACIJE TEMA IZ BOSANSKO-
HERCEGOVAČKE UMJETNIČKE BAŠTINE U NASTAVU
LIKOVNE UMJETNOSTI**

Vinka Grbavac

Mentorica: dr.sc. Josipa Alviž, docentica

ZAGREB, 2020.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

MOGUĆNOSTI IMPLEMENTACIJE TEMA IZ BOSANSKO-HERCEGOVAČKE UMJETNIČKE BAŠTINE U NASTAVU LIKOVNE UMJETNOSTI

The possibilities of implementing Bosnian and Herzegovinian art inheritance topics into Croatian
Fine Arts curriculum

Vinka Grbavac

SAŽETAK

Rad donosi pregled najvršnjih likovnih primjera i tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine te ukazuje na mogućnosti njihove implementacije u hrvatsko srednjoškolsko obrazovanje u okviru nastave Likovne umjetnosti. U tom je pogledu u radu dan osvrt na dosadašnji *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti* (1994.), na novoodobreni *Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije* (2019.) te na postojeće udžbenike iz Likovne umjetnosti. U osvrtu se ukazuje na dosadašnju zastupljenost tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine u spomenutim dokumentima i publikacijama te se u nastavku izdvajaju oni likovni primjeri koji svojom povijesnom važnošću i likovnom vrsnoćom svakako zaslužuju spomen u nastavi Likovne umjetnosti. S ciljem bolje upoznatosti srednjoškolskih učenika u Hrvatskoj sa spomeničkom baštinom susjedne Bosne i Hercegovine u radu su kao prijedlozi implementacija izdvojeni sljedeći likovni primjeri i teme: *stećci, Stari Most u Mostaru, Most Mehmed-paše Sokolovića, urbanizam Sarajeva, nacionalni spomenici u Jajcu, povijesno-urbano područje mjesta Počitelj, naselje Blagaj, lokalitet Mogorjelo, Gazi Husrevbegova džamija u Sarajevu te Gradska vijećnica u Sarajevu*. Zatim slijede dva prijedloga nastavnog sata na temu: *Urbanizacija Sarajeva i Stećci* koja sadrže: odgojno-obrazovne ciljeve i ishode sata, prijedlog nastavnih metoda i oblika rada, detaljnu artikulaciju sata, metodičke vježbe i radne listiće te reprodukcije slajdova PowerPoint prezentacije.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Rad sadrži: 107 stranica, 83 reprodukcije, 6 priloga. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *nastavni predmet Likovna umjetnost, nastavni plan i program, kurikulum, umjetnička baština Bosne i Hercegovine*

Mentor: dr.sc. Josipa Alviž, docent

Ocjenjivači:

Datum prijave rada: 12. veljače 2018.

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Vinka Grbavac,

diplomantica na nastavničkom smjeru diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Mogućnosti implementacije tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine u nastavu Likovne umjetnosti* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, [datum]

Vlastoručni potpis

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Osvrt na nastavni plan i program s obzirom na zastupljenost bosansko-hercegovačke umjetničke baštine.....	3
2.1. Analiza udžbenika iz Likovne umjetnosti.....	4
3. Osvrt na Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije.....	6
4. Likovni primjeri iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine.....	8
4.1. Stećci.....	8
4.2. Stari Most u Mostaru.....	10
4.3. Most Mehmed-paše Sokolovića.....	12
4.4. Urbanizam Sarajeva.....	14
4.5. Nacionalni spomenici u Jajcu.....	17
4.5.1. Mitrej.....	18
4.5.2. Katakombe.....	18
4.5.3. Tvrđava.....	18
4.5.4. Crkva Svete Marije.....	18
4.6. Povijesno urbano područje mjesta Počitelj.....	19
4.7. Naselje Blagaj.....	21
4.8. Lokalitet Mgorjelo.....	22
4.9. Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu.....	24
4.10. Gradska vijećnica u Sarajevu.....	25
5. Prijedlog nastavnoga sata na temu <i>Urbanizam Sarajeva</i>	28
5.1. Odgojno-obrazovni ciljevi i ishodi.....	28
5.2. Nastavne metode i oblici rada.....	28
5.3. Artikulacija sata.....	29
6. Prijedlog nastavnoga sata na temu <i>Stećci</i>	37
6.1. Odgojno-obrazovni ciljevi i ishodi.....	37
6.2. Nastavne metode i oblici rada.....	37
6.3. Artikulacija sata.....	38
7. Zaključak.....	45
8. Prilozi.....	46
8.1. Radni listići za nastavni sat <i>Urbanizam Sarajeva</i>	46
8.2. Radni listić za nastavni sat <i>Stećci</i>	47

8.3. Prezentacija za nastavni sat <i>Urbanizam Sarajeva</i>	48
8.4. Prezentacija za nastavni sat <i>Stećci</i>	58
8.5. Pojmovnik.....	64
8.6. Slikovni materijal.....	65
9. Popis i izvori slikovnog materijala.....	93
10. Popis literature.....	101
10.1. Internetski izvori.....	103
11. Sažetak / Summary.....	107

1. Uvod

U znanstvenom i javnom diskursu u Republici Hrvatskoj posljednjih je godina primjetna zaokupljenost temama koje se tiču odgoja i obrazovanja. Godine 2015. započela je *Cjelovita kurikularna reforma* hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava temeljena na *Strategiji obrazovanja, znanosti i tehnologije* (2014.).¹ U okviru Cjelovite kurikularne reforme izrađen je niz prijedloga kurikularnih dokumenata među kojima je i onaj za učenje i poučavanje srednjoškolskoga predmeta Likovna umjetnost naslovljen *Kurikulum za nastavni predmet Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj*, službeno odobren u siječnju 2019.godine.² Ovaj će predmetni kurikulum, postupno, do školske godine 2021./2022. zamijeniti dosadašnji *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti iz 1994.*³

Motivacija za temu ovoga diplomskog rada prvotno se pojavila na prvoj godini diplomskoga studija na nastavničkom smjeru Odsjeka za povijest umjetnosti. Prilikom analize spomenutoga Nastavnog plana i programa za Likovnu umjetnost uočila sam vrlo slabu zastupljenost kulturno-umjetničke baštine iz zemalja u neposrednom susjedstvu Hrvatske. S obzirom da sam odrasla i obrazovala se u Bosni i Hercegovini, osobno me počelo zanimati na koji bi se način u izvođenju nastave Likovne umjetnosti dijelom mogle implementirati teme iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine. Smatram da bi upoznavanje učenika u Hrvatskoj s ovim segmentom umjetničke baštine bilo izrazito vrijedno i važno iz niza razloga. Jedan od ključnih je razvijanje međukulturne kompetencije kod učenika, koja između ostaloga uključuje holističko razumijevanje drugih naroda i kultura, a u nastavi Likovne umjetnosti se ostvaruje u susretu sa spomenicima u različitim kulturnim kontekstima. Isto tako bi se pomoglo u ostvarivanju ishoda postavljenih u dokumentu *Nacionalni kurikulum međupredmetne teme: Građanski odgoj i obrazovanje* kao što je uvažavanje različitosti i solidarnost kao temeljne vrijednosti u demokratskome školskom ozračju i široj demokratskoj zajednici.⁴ S obzirom da se novim predmetnim kurikulumom naglasak stavlja na učeničko istraživanje likovne umjetnosti u okviru široko postavljenih tematskih cjelina, kao što su: *Umjetnost i čovjek, Čovjek i prostor, Umjetnost*

¹ Cjelovita kurikularna reforma, <http://www.kurikulum.hr/> (Posjećeno 29. rujna, 2019.).

² *Kurikulum za nastavni predmet Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj*, <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Predmetni/Kurikulum%20nastavnog%20predmeta%20Likovna%20kultura%20za%20osnovne%20skole%20i%20Likovna%20umjetnost%20za%20gimnazije.pdf> (Posjećeno 26. kolovoza, 2020.).

³ *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti*, Zagreb: Glasnik Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske, 1994., 90-97.

⁴ *Nacionalni kurikulum međupredmetne teme: Građanski odgoj i obrazovanje*, <http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/03/Gra%C4%91anski-odgoj.pdf> (Posjećeno 17. studenog, 2019.).

*i tumačenje svijeta te Umjetnost i stvaralački proces,*⁵ ovakav pristup omogućava uklapanje različitih nastavnih sadržaja koji nisu bili u velikoj mjeri obuhvaćeni dosadašnjim nastavnim planom. Među njima je i likovna baština u neposrednom susjedstvu Hrvatske.

U radu je stoga ukratko analizirana zastupljenost tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine u dosadašnjem Nastavnom planu i programu te u srednjoškolskim udžbenicima za Likovnu umjetnost, a najveći je naglasak stavljen na mogućnosti njihova implementiranja u nastavu Likovne umjetnosti, u skladu s odgojno-obrazovnim ciljevima i ishodima novoga predmetnog kurikuluma.

⁵ Kurikulum za nastavni predmet Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj , <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Predmetni/Kurikulum%20nastavnog%20predmeta%20Likovna%20kultura%20za%20osnovne%20skole%20i%20Likovna%20umjetnost%20za%20gimnazije.pdf> (Posjećeno 26. kolovoza, 2020.).

2. Osvrt na nastavni plan i program s obzirom na zastupljenost bosansko-hercegovačke umjetničke baštine

U ovom poglavlju dat će se kratki osvrt na *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti* (1994.). Ovaj plan bi do školske godine 2021./2022. trebao biti zamijenjen novim predmetnim kurikulumom u skladu s *Odlukom o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj*.⁶ Unatoč tome, u nastavku donosimo kratki osvrt na ovaj plan s obzirom da je on bio ključan dokument za učenje i poučavanje Likovne umjetnosti u Republici Hrvatskoj od početka 90ih godina XX. stoljeća do danas.

Nastavnim planom je obuhvaćeno učenje i poučavanje Likovne umjetnosti prema dvogodišnjem i četverogodišnjem programu. Njime su propisane zadaće, programska građa i didaktičke upute za poučavanje nastavnih sadržaja. Zadaće su osmišljene kao pomoć nastavniku za izvođenje nastave, a iste su za dvogodišnji i četverogodišnji program. Neke od zadaća su: „upoznavati učenika s najvažnijim djelima likovne baštine kako svjetske i europske tako i hrvatske; razvijati potrebu kod učenika da na putovanjima u zemlji i inozemstvu upoznaju spomenike, da obilaze muzeje i galerije te uključivati učenike u pozitivno djelovanje likovne kulture i razine likovnosti u svojoj sredini (gradu, ulici, na radnom mjestu, u kući i stanu)“.⁷ Programska građa podijeljena je prema razredima u nastavne jedinice. U prvom razredu, koji je isti za dvogodišnji i četverogodišnji program, učenici se, izmeđuostalog, upoznaju s osnovama fotografije, slikarstva, skulpture, arhitekture i urbanizma. U drugom razredu za dvogodišnji program naglasak se stavlja na arhitekturu i urbanizam koji se proučavaju kroz više umjetničkih razdoblja, kao što su: antika, renesansa i barok.⁸ Međutim, u drugom razredu četverogodišnjeg programa detaljnije se obrađuju umjetničkih pravci započevši sa prapovijesti, i završivši sa islamskom umjetnošću (otprilike VII. stoljeće). U trećem razredu se nastavlja detaljnija obrada koja započinje s romanikom a završava sa secesijom. Posljednji, četvrti razred obrađuje cijelo XX. stoljeće, te je program nadopunjen sa nastavnim jedinicama kao što su: *Zaštita okoliša, Vizualne komunikacije, Dizajn, Muzeologija, Povijet umjetnosti i Teorija umjetnosti*.⁹ Četverogodišnji

⁶ Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Likovne kulture za osnovne škole i Likovne umjetnosti za gimnazije u Republici Hrvatskoj, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_162.html (Posjećeno 17.studenog 2019.)

⁷ *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti*, Glasnik ministarstva kulture i prosvjete, 1994., http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/likovni.pdf (Posjećeno 17.studenog 2019.)

⁸ Isto.

⁹ Isto.

program nastoji što ravnopravije obraditi arhitekturu, slikarstvo i skulpturu, dok dvogodišnji program više obrađuje arhitekturu i urbanizam.

Didaktičke upute sadrže broj predviđenih sati za obradu nastavnih cjelina te utvrđivanje i sistematiziranje gradiva i provjeru znanja. Nastavnik ima slobodu u odabiru redoslijeda izvođenja nastavnih jedinica i odabira likovnih primjera, međutim taj redoslijed mora imati logičan slijed i mora se ostvariti cijeli program.¹⁰ Iako nastavnik ima određeni program koji treba slijediti, on ipak ima određenu slobodu što je nužno za nastavnika. Nastavnici imaju drugačije iskustvo i koriste različite metode rada, te davanje slobode u odabiru redoslijeda tema ili likovnih primjera dopušta nastavnicima da izraze svoju metodiku rada na najbolji način koji znaju. Budući da likovni primjeri nisu nametnuti, *Nastavni plan i program* sadrži malen broj svjetskih i hrvatskih likovnih primjera, te ne sadrži primjere iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine. S obzirom da se udžbenici kreiraju prateći aktualni plan i program, dolazi do motivacije i odluke za analizom udžbenika koja je vidljiva u sljedećem poglavlju. Pretpostavka prije analize je da će u udžbenicima nedostajati likovnih primjera iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine, a ukoliko ih bude, njihov broj bit će minoran, s obzirom na svjetske i hrvatske likovne primjere.

2.1. Analiza udžbenika iz Likovne umjetnosti

Analiza udžbenika Likovne umjetnosti temelji se na pitanjima: *Jesu li u udžbenicima zastupljeni likovni primjeri iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine? Ako da, koji su to primjeri? U kojim udžbenicima i poglavljima su zastupljeni?* Analizirani su udžbenici odobreni od Ministarstva obrazovanja i znanosti 2014. godine.¹¹ Rezultati analize 14 udžbenika pokazali su da

¹⁰ *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti*, Glasnik ministarstva kulture i prosvjete, 1994., http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/likovni.pdf (Posjećeno 17. studenog 2019.)

¹¹ Popis analiziranih udžbenika:

1. Antun Karaman, *Likovna umjetnost 2 - Opća povijest umjetnosti: od prapovijesti do suvremenosti*, udžbenik za drugi razred gimnazije s dvogodišnjim programom, Zagreb: Školska knjiga, 2009.
2. Blanka Petrincec Fulir, Natalija Stipetić Ćus, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 2: sklopovi života od prapovijesti do danas*, udžbenik za drugi razred srednjih škola s dvogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.
3. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 1: Uvod*, udžbenik za prvi razred likovne umjetnosti, Zagreb: Školska knjiga, 1973.
4. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 2: Povijesni pregled, umjetnost u Hrvatskoj, moderna umjetnost*, Zagreb: Školska knjiga, 1998.
5. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 3: Povijesni pregled*, udžbenik za treći razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole, Zagreb: Školska knjiga, 2015.
6. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 4: Moderna i suvremena umjetnost*, udžbenik za četvrti razred za gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole, Zagreb: Školska knjiga, 2015.
7. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 1*, udžbenik za prvi razred srednjih škola s dvogodišnjim i četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2009.
8. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 2*, udžbenik za drugi razred srednjih škola s četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.

je zastupljenost likovnih primjera iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine vrlo mala i likovni primjeri su zastupljeni samo u dva udžbenika. U udžbeniku Radovana Ivančevića *Likovni govor: uvod u svijet likovnih umjetnosti* (1997.) spominje se spomenik na Kozari (1971.-1972.), djelo hrvatskog umjetnika Dušana Džamonje (1928.-2009.).¹² Ovo je jedini udžbenik ovog autora koji sadrži primjer iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine dok je u svim ostalim udžbenicima uočen nedostatak. Udžbenik Jadranke Damjanov *Likovna umjetnost 2: Povijesni pregled, umjetnost u Hrvatskoj, moderna umjetnost* (1998.[1972.]) sadrži jedan urbanistički i jedan arhitektonski primjer iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine: urbanizam Sarajeva i Stari Most u Mostaru.¹³

-
9. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 3*, udžbenik za treći razred srednjih škola s četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.
 10. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 4*, udžbenik za četvrti razred srednjih škola s četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.
 11. Radovan Ivančević, *Likovni govor: uvod u svijet likovnih umjetnosti*, udžbenik za prvi razred gimnazije, Zagreb: Profil, 1997.
 12. Radovan Ivančević, *Stilovi razdoblja život 1; od paleolitika do predromanike*, udžbenik za drugi razred gimnazije, Zagreb: Profil, 2009.
 13. Radovan Ivančević, *Stilovi razdoblja život 2: or romanike do secesije*, udžbenik za treći razred gimnazije, Zagreb: Profil, 2009.
 14. Radovan Ivančević, *Stilovi razdoblja život 3: umjetnost i vizualna kultura 20.stoljeća*, udžbenik za četvrti razred gimnazije, Zagreb: Profil, 2009.
Prema *Katalog obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih nastavnih sredstava za osnovnu školu, gimnazije i srednje strukovne škole od školske godine 2014./2015.*, <https://mzo.gov.hr/vijesti/katalog-obveznih-udžbenika-i-pripadajucih-dopunskih-nastavnih-sredstava-za-osnovnu-skolu-gimnazije-i-srednje-strukovne-skole-od-skolske-godine-2014-2015/1032> (Posjećeno 26. studenog, 2019.)

¹² Radovan Ivančević, *Likovni govor: uvod u svijet likovnih umjetnosti*, udžbenik za prvi razred gimnazije, Zagreb: Profil, 1997., str. 214.

¹³ Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 2: Povijesni pregled, umjetnost u Hrvatskoj, moderna umjetnost*, Zagreb: Školska knjiga, 1998., str. 178-179.

3. Osvrt na Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije

Odluka o donošenju kurikuluma objavljena je u Narodnim novinama 22. siječnja 2019. godine. Dokument sadrži sedam poglavlja na 194 stranice, a u prvom poglavlju se opisuje predmet i svrha učenja i poučavanja nastavnog predmeta Likovna umjetnost. Predmet Likovna umjetnost pripada umjetničko i društveno-humanističkom području odgoja i obrazovanja. Svrha predmeta je uvesti učenike u svijet likovnih umjetnosti kako bi njihovim sadržajem oplemenili i obogatili sliku o sebi i o svijetu u kojem žive, te oblikovali svoj identitet. U drugom poglavlju su navedeni odgojno obrazovni ciljevi učenja i poučavanja. Ukratko, navodi se da će učenik usvojiti i razumjeti likovni jezik, izražavati stvaralačko (kreativno) mišljenje, razvijati kritičko mišljenje, razumjeti kontekst likovnog djela i ulogu likovnog stvaralaštva te sudjelovati u umjetničkim događajima. Nakon toga se opisuju tri domene predmetnog kurikuluma: stvaralaštvo i produktivnost, doživljaj i kritički stav te umjetnost u kontekstu.

Četvrto poglavlje sadrži odgojno-obrazovne ishode, sadržaje i razine usvojenosti po razredima i organizacijskim područjima. Prvo se navode ishodi za Likovnu kulturu u osnovnim školama, koje slijede ishodi za Likovnu umjetnost u gimnazijama. Odgojno-obrazovni ishodi Likovne umjetnosti podijeljeni su po razredima, a svaki razred obuhvaća 35 nastavnih sati godišnje. U prvom razredu, čija je glavna tema *Umjetnost i čovjek*, istražuje se odnos čovjeka i umjetničkog stvaranja kroz dvije teme: *Ljudsko tijelo u umjetnosti* i *Pogled na svijet*. U prvoj temi problematiziraju se različiti načini prikazivanja i korištenja ljudskog tijela u umjetnosti u podtemama: *tijelo kao objekt*, *tijelo u tragovima* i *tijelo kao subjekt*. U drugoj temi obrađuje se odabir i prikaz tema karakterističnih za pojedina razdoblja (akt, portret, mrtva priroda, krajolik i drugo), vrste perspektiva, različiti pristupi formi i prikaz virtualne stvarnosti u fotografiji i filmu. Glavna tema u drugom razredu je *Čovjek i prostor*, a pod teme su *osnove arhitekture*, *građevine specifične za pojedina razdoblja* te *odnos arhitekture, skulpture i slikarstva*. Posebni naglasak je na urbanizmu i stambenoj arhitekturi različitih razdoblja, uključujući i suvremeno doba. U trećem razredu glavna tema je *Umjetnost i tumačenje svijeta*. Istražuje se čovjekov odnos prema svijetu i njegovo tumačenje istoga. Sadržaji se problemski ostvaruju u temama: *Umjetnost i duhovnost* te *Umjetnost i znanost*. U prvoj temi svijet se tumači u kontekstu kulta, vjere ili duhovne prakse, a u drugoj temi umjetnosti se pristupa dvojako: kao načinu tumačenja svijeta metodama svojstvenih znanosti te kroz primjenu znanstvenih spoznaja i tehnoloških postignuća. Teme omogućuju odabir

likovnih primjera urbanizma, arhitekture, kiparstva, slikarstva, fotografije i filma, a koji na različite načine iskazuju kulturni, vjerski, duhovni, filozofski ili idejni sadržaj. U četvrtom razredu su dvije glavne teme: *Umjetnost i moć* te *Umjetnost i stvaralački proces*. Sadržaji u sklopu prve teme usmjereni su na proučavanje odnosa između umjetnosti i moći s nekoliko gledišta: razumijevanje propagandnih mogućnosti umjetnosti, uloge umjetnosti u osvještavanju bitnih društvenih pitanja, položaja i uloge umjetnosti i umjetnika u društvu. Sadržaji u sklopu druge teme usmjereni su na istraživanje prirode stvaralačkog umjetničkog procesa kao egzistencijalne ljudske potrebe koja se izražava kroz različite umjetničke aktivnosti od prapovijesti do danas. Usmjerenost je na promatranje ideja od skice do konačne realizacije unutar individualnog umjetničkog stvaralačkog opusa. Istražuju se različiti pristupi umjetničkom procesu te njihova uvjetovanost. Za sva četiri razreda su razrađeni odgojno-obrazovni ishodi kroz tri prethodno navedene domene.

Peto poglavlje obrađuje povezanost s drugim predmetima i međupredmetnim temama. Sadržaji omogućuju korelaciju sa svim nastavnim predmetima. Likovna umjetnost doprinosi razvoju različitih komunikacijskih kanala služeći se likovnim jezikom, propitivanjem, istraživanjem te raspravom. U susretu s kulturno-umjetničkim nasljeđem u različitim kontekstima potiče se želja za razumijevanjem drugih kultura. Razvijanjem pozitivnog stava prema individualnim razlikama svakog pojedinca uklanjaju se predrasude i različiti oblici diskriminacije te se potiče razvoj empatije. Šesto poglavlje, u kojem se obrađuje učenje i poučavanje predmeta, dijeli se na iskustva učenja, ulogu učitelja, materijale i izvore, okruženje, određeno vrijeme, grupiranje učenika te učenike s teškoćama i darovite učenike, sve relevantne elemente za odrađivanje nastavnog sata. U posljednjem poglavlju obrađuje se vrednovanje usvojenosti odgojno-obrazovnih ishoda, posebno za Likovnu kulturu i posebno za Likovnu umjetnost. Potpoglavlja su: vrednovanje kao učenje, vrednovanje za učenje, vrednovanje naučenog, elementi ocjenjivanja i određivanje zaključne (pr)ocjene. Ovaj dokument sadrži i dva priloga: Odgojno-obrazovni ishodi, sadržaji i razine usvojenosti po razredima i organizacijskim područjima i Prikaz godišnjeg broja sati izvođenja izvođenja nastavnog predmeta Likovna kultura u osnovnoj školi i Likovna umjetnost u gimnazijama.

U nastavku rada istaknut će se na koji se način sadržaji i teme iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine mogu uklopiti u novi predmetni kurikulum i poučavanje Likovne umjetnosti.

4. Likovni primjeri iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine

U nastavku je dan kratki prikaz nekih od najvrsnijih spomenika bosansko-hercegovačke umjetničke baštine. Likovni primjeri su izdvojeni s obzirom na njihov povijesni značaj i likovnu vrsnoću radi kojih su mnogi uvršteni na popis UNESCO-ve Svjetske kulturne baštine i proglašeni Nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine. U ovom pregledu dan je kratki povijesni osvrt na svaki od spomenika. Osvrt se temelji na relevantnoj stručnoj literaturi koja je dobar orijentir za pripremu nastave na temu pojedinih spomenika ili kao istraživačka literatura za učenike. Osim izdvajanja ključnih podataka o spomenicima, u tekstu se predlaže na koji način se pojedini likovni primjeri mogu implementirati u novi predmetni kurikulum i tako zaživjeti u nastavi Likovne umjetnosti. Ovaj pregled zamišljen je kao skromna inicijativa i mala pomoć za što bolju i kvalitetniju integraciju tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine u nastavu Likovne umjetnost, a s ciljem boljeg upoznavanja hrvatskih srednjoškolaca sa umjetnošću susjednih zemalja.

4.1. Stećci - srednjovjekovni nadgrobni spomenici

Prema Marian Wenzel u djelu *Ukrasni motivi na stećcima* (1965.) izraz stećak se godinama bio upotrebljavao kao „opći naziv za sve nadgrobne spomenike, različitih dimenzija i izrade, dok D. Sergejevski, smatra da su izraz stećak upotrebljavali seljaci u Hercegovini za visoko, uspravno kamenje.“¹⁴ M. Wenzel pojavu stećaka datira „nakon kosovske bitke i pada Srbije pod Turke, koja se nastavlja u kratkom usponu Bosne kao nezavisne kraljevine i završava u prvim godinama nakon turskog osvajanja Bosne.“¹⁵ Smatra se da su prve nadgrobne spomenike koji su bili ukrašeni podigli važniji članovi feudalne vlastele, a onda su taj običaj preuzeli i doradili vlasi, zatim i ostali stanovnici Bosne i Hercegovine kako bi podržali feudalnu gospodu.¹⁶ Iako Bosna i Hercegovina posjeduje veliki broj stećaka (skoro 60 000),¹⁷ oni se ne nalaze u čitavoj državi. Stećke ne pronalazimo na uskom području uz Savu i Unu koje čine općine Orašje, Bosanski Šamac,

¹⁴ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima. Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965., str. 12-13.

¹⁵ *Isto*, str. 14.

¹⁶ *Isto*, str. 15.

¹⁷ Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982., str. 67.

Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski Novi i Velika Kladuša. Stećci su rijetka pojava i u sjevernim i u sjeverozapadnim graničnim općinskim područjima.¹⁸

Najizrazitija likovna svojstva stećaka su njihovi oblici koji se prema Alojzu Bencu dijele na: ploču, ploču s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk s podnožjem, sarkofag, sarkofag s podnožjem, dvostruki sarkofag s podnožjem, križ, križ s pločom, križ sa sandukom (Sl. 1).¹⁹ Velik broj stećaka je ukrašen, a M. Wenzel ih je u knjizi *Ukrasni motivi na stećcima* (1965.) podijelila na: geometrijske motive, bordure, arhitektonske motive, križeve, udubljenja i obruče, rozete i polumjesec, krin, spirale, grozd i lozu, grane i drveće, oružje i oruđe, životinje, ruke i glave, polufigure, usamljene figure i parove, kolo, konjanike i lov (Sl. 2).

Velik je broj nekropola stećaka, no jedna od najznačajnijih, najvrijednijih i najukrašenijih je nekropola Radimlja koja se nalazi 3 km zapadno od Stoca.²⁰ Iako se za nastavu mogu izabrati likovni primjeri diljem Bosne i Hercegovine, birajući i obrađujući primjere sa samo jedne nekropole ukazuje se na raznolikost i bogatstvo umjetnosti određenog područja. Jedan od najčešćih motiva na stećcima je prikaz vojvodske figure (Sl. 3), a analiza stećaka s vojvodskom figurom uklapa se u podtemu *Ljudsko tijelo u umjetnosti*, koja se prema novom predmetnom kurikulumu Likovne umjetnosti obrađuje u prvom razredu srednje škole. Moguće podteme su: *Likovni materijali i tehnike*, *Portret kao oblik umjetničkog izražavanja* te *Ukrasni motivi*. Druga mogućnost za obradu je podtema *Umjetnost i duhovnost* koja je prema kurikulumu predviđena za treći razred srednje škole. Obradivanje kroz navedenu temu je moguće zbog namjene stećka koji je nadgrobni spomenik: „Na uspravnim stranicama nekih spomenika vidljive su arkade i sa stupovima i lukovima koje predstavljaju stećke kao vječne kuće.“²¹ Moguće podteme su: *Analizom djela do odraza vjere*, *Simbolička i funkcionalna uloga djela* te *Utjecaj kulta i vjere na likovna djela*. Zbog arhitektonskih motiva, stećci se mogu obraditi i kroz temu *Čovjek i prostor*, odnosno podtemu *Arhitektonski elementi kao ukrasni motivi* kako bi se uveli ili ponovili osnovni arhitektonski elementi. Iako nije najidealniji primjer za navedenu temu, ipak ju je moguće uklopiti i u ovu tematsku cjelinu.

Više je razloga za odabir ovog likovnog primjera za implementaciju u nastavu Likovne umjetnosti: pojava stećaka u Bosni i Hercegovini smatra se jedinstvenim fenomenom jer se odvila

¹⁸ Usp. Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982., str. 63-64.

¹⁹ Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 1982., str.75-77.

²⁰ ODLUKA-Historijsko područje – nekropola stećaka Radimlja kod Stoca, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607 (Pregledano 14.veljače, 2020.)

²¹ ODLUKA-Historijsko područje – nekropola stećaka Radimlja kod Stoca, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607 (Pregledano 14.veljače, 2020.)

unutar relativno kratkog vremenskog razdoblja,²² a danas su stećci ujedno i uvršteni na UNESCO-ovu Listu svjetske baštine,²³ što također potvrđuje njihovu jedinstvenu vrijednost. Teritorij stećaka se proširuje i na područje Hrvatske (uz područje Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore). Područje na kojem zatičemo stećke se u velikoj mjeri poklapa s teritorijem nekadašnje samostalne Bosanske države, no državne granice nisu jedini faktor kojim se može objasniti rasprostranjenost stećaka. Običaj izrade i postavljanja stećaka prenosio se i izvan državnih granica naseljavanjem bosanskohercegovačkog stanovništva iz raznih razloga i u razno vrijeme. Jedan od razloga je opasnost od najezde Turaka tijekom cijelog XV. stoljeća.²⁴

4.2.Stari Most u Mostaru

Jedan od gradskih centara Hercegovine je zasigurno Mostar, grad sa zanimljivom poviješću i kulturom. Dio te povijesti i kulture je i Stari most koji je postao glavni simbol grada. Most je mnogo značio gradu o čemu svjedoči i činjenica da je ime grada poteklo od ljudi koji su na mostu naplaćivali mostarinu.²⁵ Stanovnici grada Mostara su prema mostu izražavali fascinaciju, odanost i emotivnu povezanost te je rušenje Starog mosta 1993. godine utjecalo na njihov odnos prema mostu, a i promijenila se njegova uloga.²⁶ Most više nije izvor sreće i ponosa, nego je podsjetnik na Domovinski rat i njegove posljedice. Nadalje, povjesničar dr.sc. Dragan Markovina (2014.), koji rušenje mosta naziva barbarskim, navodi da se navedenim rušenjem tijekom Domovinskoga rata negirala bit grada koji se želio pretvoriti u hrvatsko središte unutar Bosne i Hercegovine bilježeći: „velikim međunarodnim projektom obnove Starog mosta i Starog grada u Mostaru, koji je financijski i stručno pomogao gotovo čitav svijet, pa i Republika Hrvatska, Stari je most obnovljen i svečano otvoren 23. srpnja 2004.godine.“²⁷ Markovina (2014.) nastavlja kako je obnova značila prekretnicu u Mostaru i pomogla da se mali dio trauma zaliječi, te kako novi most dobiva drugu simboličku ulogu u odnosu na izvorni Stari most.²⁸ Nadalje, bilježi: „slike s motivima Starog mosta poklanjaju se prilikom protokolarnih druženja i ugošćavanja uglednika iz

²² Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima. Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*, 1965., str. 12-13.

²³ *Bosnia and Herzegovina*, Properties inscribed on the World Heritage List, <https://whc.unesco.org/en/statesparties/ba> (Pregledano 11.siječnja, 2020.)

²⁴ Usp. Šerik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 1982., str. 64-65.

²⁵ Dragan Markovina, *Između crvenog i crnog*, Zagreb;Plejada; Sarajevo: Univeristy press-Magistrat izdanja, 2014., str. 180.-183.

²⁶ Dragan Markovina, *Između crvenog i crnog*, Zagreb;Plejada; Sarajevo: Univeristy press-Magistrat izdanja, 2014., str. 180.-183.

²⁷ *Isto*, str. 180.-183.

²⁸ *Isto*, str. 180.-183.

inozemstva. Iako se simbol starog mosta ne osporava, ujedno se potpuno izbjegava problematizirati u bilo kojem kontekstu.²⁹

Izvorni most (Sl. 4) je obnovljen na temelju fotogrametrijske snimke iz 1982. godine. Korišteni su materijali, rješenja i postupci građenja sukladni onima kod izgradnje izvornoga mosta koliko je bilo moguće.³⁰ Kao i kod izvornoga mosta, luk i vanjski uzdužni zidovi obnovljenoga mosta izgrađeni su od kamena tenelija izvađenoga iz istoga kamenoloma, na lokalitetu Mukoša.³¹ Za podebljanje luka u peti korištena je tvrđa vrsta vapnenca, a za hodnu plohu na mostu najtvrđa vrsta vapnenca.³² Obnovljeni most (Sl. 5) je krući od izvornoga jer su kameni blokovi preciznije klesani, fuge između blokova su prosječno uže i pravilnije, mort u fugama je vjerojatno bolje zbijen i manje deformabilan, luk je u tjemenu prednapet hidrauličkim prešama, metalne veze između kamenih blokova izvedene su kvalitetnije, skela luka je otpuštena tek nakon dovršetka konstrukcije nadlučnoga sklopa, krutost upornjaka i nadlučnoga sklopa povećana je naknadnim injektiranjem.³³ Napravljena su sljedeća odstupanja tijekom obnove u odnosu na izvorni most: izvedena su velika ošupljenja neposredno iza oba upornjaka, geometrija luka izvedena je s uleknućem na južnoj strani, čvrstoća kamena je bila manja od čvrstoće izvornoga mosta jer se obnova odvijala sedam godina kraće nego gradnja izvornoga mosta.³⁴

Povijesni dio grada razvijao se u XV. i XVI. stoljeću pod Otomanskom vlašću. Stari most se izgradio u tom razdoblju i postao izuzetno tehnološko postignuće u mostovskoj gradnji. Povijesni dio Mostara je rezultat interakcije prirodnoga fenomena i ljudske kreativnosti kroz dugi povijesni period.³⁵ Arhitektura ovoga dijela grada predstavlja simbol tolerancije: zajednički život

²⁹ Dragan Markovina, *Između crvenog i crnog*, Zagreb;Plejada; Sarajevo: Univeristy press-Magistrat izdanja, 2014., str. 187.

³⁰ Jure Radnić, Alen Harapin, Marija Smilović, Nikola Grgić i Mladen Glibić, »Statička i dinamička analiza starog kamenog mosta u Mostaru«, u: *Građevinar 8/2012*, str. 656. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjVluiu xp7nAhWDIVAKHXxtBaQQFjADegQICRAB&url=https%3A%2F%2Fhrcaj.srce.hr%2Ffile%2F128605&usg=AOvVaw0wA6rlXbYEhpLmcWhcvPTN> (Pregledano 25. siječnja, 2020.).

³¹ Krešimir Šaravanja, Davor Popić, Tomislav Marić i Jelena Radić-Kostura, »Analiza raspoloživih rezultata ispitivanja kamena „Tenelija“«, u: *Elektronički zbornik radova građevinskog fakulteta*, str. 247. https://gf.sum.ba/e-zbornik/e-Zbornik_pi_20.pdf (Pregledano 25. siječnja, 2020.).

³² Jure Radnić, Alen Harapin, Marija Smilović, Nikola Grgić i Mladen Glibić, »Statička i dinamička analiza starog kamenog mosta u Mostaru«, u: *Građevinar 8/2012*, str. 656. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjVluiu xp7nAhWDIVAKHXxtBaQQFjADegQICRAB&url=https%3A%2F%2Fhrcaj.srce.hr%2Ffile%2F128605&usg=AOvVaw0wA6rlXbYEhpLmcWhcvPTN> (Pregledano 25. siječnja, 2020.).

³³ *Isto*, str. 656.

³⁴ Jure Radnić, Alen Harapin, Marija Smilović, Nikola Grgić i Mladen Glibić, »Statička i dinamička analiza starog kamenog mosta u Mostaru«, u: *Građevinar 8/2012*, str. 656. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjVluiu xp7nAhWDIVAKHXxtBaQQFjADegQICRAB&url=https%3A%2F%2Fhrcaj.srce.hr%2Ffile%2F128605&usg=AOvVaw0wA6rlXbYEhpLmcWhcvPTN> (Pregledano 25. siječnja, 2020.), str. 657-658.

³⁵ *Mostar*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42087> (Pregledano 14. veljače, 2020.).

muslimana, kršćana i Židova. Budući da su u navedenom razdoblju i području izrađene i mnogobrojne džamije, među kojima se ističe Karadžobegova džamija,³⁶ ovaj likovni primjer može se obraditi kroz temu kurikulumsku temu *Čovjek i prostor*, kako bi se učenicima približila važnost mosta u tom urbanom prostoru. Moguće podteme su: *Odnos mosta i njegove okoline*, *Međudnos konteksta i umjetničkog djela*, *Važnost očuvanja nacionalne baštine*, te *Funkcije mosta*. Osim u drugom razredu srednje škole, Stari most se može obraditi i u trećem razredu kroz temu *Umjetnost i znanost*. Naglasak bi bio stavljen na povijest gradnje mosta, od gradnje izvornog mosta, preko njegova rušenja, sve do obnove. Također se predlaže usporedba s projektiranjem i gradnjom odabranog mosta XXI. stoljeća. Moguće podteme su: *Utjecaj znanosti i tehnologije*, *Materijali, tehnike i postupci* te *Konstruktivna i oblikovna rješenja*.

Stari kameni most u Mostaru, koji je izgradio Hayruddin³⁷ 1566. godine, smatra se jednim od najljepših kamenih mostova u svijetu.³⁸ Most se nalazi na UNESCO-ovom popisu svjetske spomeničke baštine najviše kategorije³⁹ te kada se nadoda i činjenica da je i Republika Hrvatska pomogla u obnovi mosta, potvrđuje se kolika je važnost obrađivanja ovoga likovnog primjera u nastavi Likovne umjetnosti.

4.3. Most Mehmed-paše Sokolovića

Iako je Stari most u Mostaru jedan od najreprezentativnijih arhitektonskih primjera bosansko-hercegovačke umjetničke baštine, nije jedini, a to je prepoznao i UNESCO koji je most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu uvrstio na listu svjetske baštine.⁴⁰ Do gradnje ovog mosta dovodi pad Bizantskog i rast Osmanlijskog Carstva 1453. godine.⁴¹ Bosna je osvojena 1463., a

³⁶ *Mostar*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42087> (Pregledano 14. veljače, 2020.).

³⁷ Mimar Hayruddin bio je dvorski otomanski arhitekt. Iako su podaci o rođenju i smrti nepoznati, poznato je da je bio glavni arhitekt tijekom vladavine Bajazida II. [Mrežna stranica: Mimar Hayruddin, <https://archnet.org/authorities/2741> (Pregledano 14. veljače, 2020.)].

³⁸ Jure Radnić, Alen Harapin, Marija Smilović, Nikola Grgić i Mladen Glibić, »Statička i dinamička analiza starog kamenog mosta u Mostaru«, u: *Građevinar* 8/2012, str. 656.

<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjVluixp7nAhWDIVAKHXxtBaQQFjADegQICRAB&url=https%3A%2F%2Fhrcak.srce.hr%2Ffile%2F128605&usg=AOvVaw0wA6rlXbYEhpLmcWhcvPTN> (Pregledano 25. siječnja, 2020.)

³⁹ *Isto*, str. 656.

⁴⁰ *Bosnia and Herzegovina*, Properties inscribed on the World Heritage List, <https://whc.unesco.org/en/statesparties/ba> (Posjećeno 25. siječnja, 2020.)

⁴¹ Naida Ademović, »Mostovi u doba Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini«, u: *Research gate*, broj 14, prosinac, 2017. str. 32-33.,

https://www.researchgate.net/publication/322204057_MOSTOVI_U_Doba_OSMANSKOGA_CARSTVA_U_BO

Hercegovina 1481. godine, a kako bi se vojska i sultan mogli kretati preko rijeka grade se mostovi. Jedan od njih je most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu (Sl. 6). Most je izgrađen preko rijeke Drine između 1571. i 1577. godine.⁴² Izgradnja mosta povjerena je poznatom graditelju Osmanskog Carstva, Mimar Sinanu,⁴³ a most je dobio ime po Mehmed-paši Sokoloviću,⁴⁴ velikom veziru Osmanskog Carstva, koji potječe s ovog područja i koji je financirao njegovu izgradnju.⁴⁵ Ovaj most predstavlja jedan od bisera monumentalne arhitekture Osmanskog carstva.⁴⁶

Dužina mosta je 179.5 m i sastoji se od jedanaest kamenih lukova raspona od 11 m do 15 m (Sl. 7), te pristupne rampe pod pravim kutom sa 4 luka na lijevoj obali rijeke Drine.⁴⁷ Stubovi su temeljeni preko drvenog roštilja što je karakterističan način temeljenja u doba izgradnje mostova. O kvaliteti ovog načina gradnje govori činjenica da je u velikoj poplavi 1896. godine uništen veći dio Višegrada, ali je most ostao skoro neoštećen.⁴⁸ Osim poplavama, most je bio izložen i miniranju te velikoj količini motornih vozila što je predstavljalo prekomjerno opterećenje. Isto tako, mikro klima, koja je specifična za tu regiju, utječe na elemente mostovske konstrukcije. Maksimalna relativna vlažnost zraka u Višegradu se kreće od 77% u kolovozu do 88% tijekom zimskih mjeseci.⁴⁹ Most je više puta obnavljan kroz duži period vremena. Austrougarska vlast je započela obnovu 1911. godine, a zadnja obnova je bila 2015. godine. Tijekom obnova stubovi i lukovi su obnovljeni koristeći kamen iz istog kamenoloma iz kojeg je

[SNI I HERCEGOVINI BRIDGES FROM THE OTTOMAN PERIOD IN BOSNIA AND HERZEGOVIN](#)
(Pregledano 25.siječnja, 2020.)

⁴² Isto, str. 32-33.

⁴³ Mimar Sinan ili Mimar Koča Sinan ibn Abd al-Mannan (1489.-1588.) bio je turski graditelj te dvorski arhitekt u Istanbulu. Projektirao je više od 300 objekata diljem Osmanskog carstva, među kojima se ističe i most u Višegradu. [Sinan, Kodžar Mimar, Mrežna stranica: Proleksis enciklopedija, <https://proleksis.lzmk.hr/45921/> (Pregledano 2.veljače, 2020.)

⁴⁴ Mehmed-paša Sokolović (1506.-1579.) bio je osmanski državnik i vojskovođa. Prvotno je bio komornik, zatim admiral a kao veliki vezir samostalno upravlja unutarnjom i vanjskom politikom carstva od 1565. godine. Dok je bio vezir, na Porti je djelovalo mnogo Hrvata i hrvatski jezik je bio jedan od službenih jezika. Sokolović, Mehmed-paša, Mrežna stranica: Proleksis enciklopedija, <https://proleksis.lzmk.hr/46352/> (Pregledano, 2.veljače, 2020.)

⁴⁵Naida Ademović, »Mostovi u doba Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini«, u: *Research gate*, broj 14, prosinac, 2017. str. 32-33.,

https://www.researchgate.net/publication/322204057_MOSTOVI_U_DOBA_OSMANSKOGA_CARSTVA_U_BO_SNI_I_HERCEGOVINI_BRIDGES_FROM_THE_OTTOMAN_PERIOD_IN_BOSNIA_AND_HERZEGOVIN
(Pregledano 25.siječnja, 2020.)

⁴⁶ Isto, str. 34.

⁴⁷ Isto, str. 35.

⁴⁸ Naida Ademović, »Mostovi u doba Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini«, u: *Research gate*, broj 14, prosinac, 2017. str. 35.,

https://www.researchgate.net/publication/322204057_MOSTOVI_U_DOBA_OSMANSKOGA_CARSTVA_U_BO_SNI_I_HERCEGOVINI_BRIDGES_FROM_THE_OTTOMAN_PERIOD_IN_BOSNIA_AND_HERZEGOVIN
(Pregledano 25.siječnja, 2020.)

⁴⁹ Isto, str. 36.,

korišten kamen za izgradnju objekta.⁵⁰ Na gornjim površinama postavljene su suvremene izolacije, izvedene cementnim malterom i asfaltom, a jezgra obnovljenih stupova napravljena je od betona čime je značajno promijenjena krutost mosta.⁵¹ Navedene su samo neke promjene, koje su dovele most u današnje stanje kada se koristi isključivo kao pješački most.⁵²

Most Mehmed-paše Sokolovića je karakterističan primjer gradnje mosta u vrijeme Osmanlijskog Carstva na području Bosne i Hercegovine te sadrži najosnovnije arhitektonske elemente (luk, stub i sl.) što ga čini izuzetno dobrim arhitektonskim primjerom za obradu u drugom razredu srednje škole kroz temu *Čovjek i prostor* i podtemu *Građevine specifične za pojedina razdoblja*. Zbog brojnih obnova i utjecaja mikroklimе na elemente mostovske konstrukcije, ovaj likovni primjer je adekvatan i za obrađivanje kroz temu *Umjetnost i znanost* u trećem razredu, a moguće pod teme su: *Međuutjecaj znanosti i tehnologije, Materijali, tehnike i postupci te Konstruktivna i oblikovna rješenja*.

Za vrijeme Osmanlijskog Carstva grade se mostovi koji predstavljaju remek djelo kako tadašnjeg graditeljstva tako i današnjice zahvaljujući metodologiji izgradnje.⁵³ Most Mehmed-paše Sokolovića je jedan takav primjer, i upravo iz tog razloga bi trebao biti na popisu arhitektonskih primjera koji bi se obradili na nastavi Likovne umjetnosti.

4.4. Urbanizam Sarajeva

Sarajevo je glavni grad Bosne i Hercegovine te njeno političko, kulturno i gospodarsko središte. Pripada kantonu Sarajevo te leži na obje obale rijeke Miljacke u podnožju Trebevića. U drugoj polovici XIX. stoljeća u Sarajevu su osnovane: tvornica duhana, tvornica ćilima te pivovara, a u drugoj polovici XX. stoljeća razvijaju se, između ostalog, metalna, tekstilna, elektrotehnička, strojograđevna, kemijska, prehrambena, drvna te kožarska industrija. Isto tako se u užem gradskom prostoru podižu stambeni blokovi i četvrti te reprezentativne zgrade. Također, o važnosti Sarajeva kao jednoj od važnih kulturnih centara govore: Akademija nauke i umjetnosti BiH, Sveučilište (osnovano 1949.), glazbena, likovna i scenska akademija, mnogobrojne

⁵⁰ Naida Ademović, »Mostovi u doba Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini«, u: *Research gate*, broj 14, prosinac, 2017. str. 36., https://www.researchgate.net/publication/322204057_MOSTOVI_U_DOKA_OSMANSKOGA_CARSTVA_U_BO_SNI_I_HERCEGOVINI_BRIDGES_FROM_THE_OTTOMAN_PERIOD_IN_BOSNIA_AND_HERZEGOVIN (Pregledano 25. siječnja, 2020.)

⁵¹ *Isto*, str. 36-38.

⁵² *Isto*, str. 36-38.

⁵³ *Isto*, str. 33.

znanstvene ustanove, Zemaljski muzej (osnovan 1888.), Umjetnička galerija, velik broj knjižnica te međunarodne kulturne manifestacije. Ima velik broj kulturno-povijesnih spomenika od kojih se ističu: Baščaršija, Gazi Husrev-begova džamija, Kozija ćuprija, gradska vijećnica te katolička katedrala.⁵⁴

Prostor Sarajeva nastanjivali su još od davnina zbog plodnog tla, prometnog položaja, ali i prirodnih bogatstava. Prva naselja na području današnjeg grada Sarajeva datiraju u mlađe kameno doba - neolitik. U brončanom dobu su se na strmim uzvisinama gradila obrambena naselja. U ranom željeznom dobu ovim prostorom vladali su Iliri koje su pokorili Rimljani početkom I. stoljeća. Rimljani su izgradili put od Jadranskog primorja prema Panoniji te podigli nova naselja. Rimsko naselje na prostoru današnje Ilidže bilo je upravni i kulturni centar sarajevske oblasti te je mijenjalo status, od municipije, preko kolonije do *res publice*. Početkom VII. stoljeća na vlast dolaze Slaveni, a oblast koju su zauzeli bila je župa – plemenska upravna jedinica. Župa na početku dobiva ime Vrhbosna te se u njoj nalazio istoimeni grad. Na prostoru župe Vrhbosne je sredinom XIII. stoljeća izrađena katedrala svetog Petra što potvrđuje važnost Vrhbosne koja je imala više manjih naselja.⁵⁵ Dolaskom Osmanlija u XV. stoljeću Sarajevo dobiva nove urbane funkcije. Stroga funkcionalna odvojenost poslovne i stambenih zona čvrsto je definirala prostornu organizaciju prvih urbanih naseobina. Nadalje, institucija vakufa⁵⁶ bila je ključna u formiranju centra grada i njegova daljeg razvoja.⁵⁷

Gradnja objekata vakufa Gazi Isa-bega Ishakovića označava početak prve faze urbanog razvoja Sarajeva. Ovi objekti upućivali su na promišljeno planiranje grada svojim sadržajem i načinom kompozicije, te su postali središte duhovne i materijalne kulture. U prvoj polovici XVI. stoljeća u drugoj fazi urbanog razvoja objekti vakufa su činili duhovni, kulturni, socijalni i ekonomski centar regionalnog značenja. Objekti su podignuti na zapadnom rubu grada, čime se označio dalji tijek prostornog širenja. Do kraja XVI. stoljeća je imalo skoro 100 džamija (Sl. 8), dvije crkve, sinagogu, tri medrese, šest hamama (Sl. 9), tri bezistana, oko 1000 dućana, tri kamena, četiri drvena mosta i oko 50 000 stanovnika. Jedna od najvažnijih i najprometnijih ulica u Starom gradu u Sarajevu je ulica Telali (Sl. 10) koja nastaje 1863. godine (Sl. 11) kada je došlo do spajanja

⁵⁴ Sarajevo; Mrežna stranica Leksikografski zavod Miroslav Krleža - Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=54582> (Pregledano, 21. veljače, 2020.)

⁵⁵ Vlasta - Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić, Jasenka Čakarić, *Sarajevo Metropolita - Model razvoja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet Sarajevo, 2015., str. 27.

⁵⁶ Vakuf u šerijatskom pravu, zaklada ili dobro, što ga je oporučitelj, vakif, svojevrijedno predaje zajednici u općekorisne svrhe. Mrežna stranica Leksikografski zavod Miroslav Krleža - Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63672> (Pregledano 22. veljače, 2020.)

⁵⁷ Vlasta - Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić, Jasenka Čakarić, *Sarajevo Metropolita - Model razvoja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet Sarajevo, 2015., str. 27.

Istočnog kraja Kračula i i Oprkanj. Ulica Telali povezivala je Šejerćehajinu ćupriju i Mustaj-pašin mejdan sa ulicom Baščaršija.⁵⁸

Urbana slika grada koju je ostvarilo Osmansko Carstvo prestaje važiti 1878. godine kada na vlast dolazi Austro-ugarska monarhija (Sl. 12) i uvodi svoje promjene, kao što je podjela grada na sedam gradskih kotara. Unatoč tome, zadržane su zatečene turske upravne institucije s promijenjenim nazivima. U ovom povijesnom razdoblju grad se širio prema zapadu i sjeveru, izgrađena su nova naselja i građevine te se razvio željeznički promet. Za vrijeme vladavine Austro-ugarske monarhije Sarajevo je doseglo broj od oko 60 000 stanovnika i površinu od oko 13 km². U razdoblju između dva svjetska rata, urbani prostor se nije širio, a nova gradnja odvijala se unutar postojeće zone građenja. Nastali su brojni građevni objekti s odlikama secesije, te oni građeni prema principima moderne. Nakon Drugog svjetskog rata, zahvaljujući industrijalizaciji, velik broj stanovništva seli u Sarajevo zbog čega dolazi do širenja gradskog teritorija. Iako je prvotno grad bio podijeljen na devet kvartova, vrlo brzo ta podjela prestaje važiti i dijeli se na pet rajona. Ovakva podjela označuje početak formiranja gradskih općina. Daljnim proširenjem i pripijanjem rubnih naselja, 1977. godine Sarajevo doseže površinu od oko 2089 km². U razdoblju od 1975. do 1980. godine izgrađen je novi kanalizacijski sustav, uređaj za pročišćavanje otpadnih voda, gradsko odlagalište otpada za čvrste otpatke. XIV. zimske olimpijske igre održane su u Sarajevu 1984. godine, a to je omogućio unaprijeđen sustav gradskog prometa te proširena vodovodna mreža. Danas je Sarajevo „glavni grad istoimenog Kantona te sjedište uprave, administracije, međunarodnih organizacija i institucija te ekonomski, kulturni, obrazovni zdravstveni i prometni centar BiH (Sl. 13).“⁵⁹

Urbanizam Sarajeva može se obraditi u drugom razredu kroz temu *Čovjek i prostor*. Iako se mogu uzeti mnogi arhitektonski primjeri i obraditi posebno, u ovom poglavlju naglasak se stavlja na urbanizaciju grada, osobito na razvoj urbanizacije za vrijeme vladavine Osmanlija. S obzirom na to, prijedlozi podtema su: *Urbanizam Sarajeva kroz povijest*, *Suvremeni trendovi u oblikovanju i gradnji urbanističkog prostora*, *Utjecaj društveno-povijesnih okolnosti na formiranje stilskih obilježja urbanističkog prostora* te *Geografsko-klimatski utjecaj na oblikovanje urbanističkog prostora*.

Činjenica da je Sarajevo glavni grad Bosne i Hercegovine nije jedini razlog odabira njegove urbanizacije za implementaciju: „Njegova višeznačajna uloga, bogatstvo prirodnih i

⁵⁸ Emir i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija; Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2018., str. 33.

⁵⁹ *Isto*, str. 32.

stvorenih resursa, usprkos složenoj političkoj i administrativnoj organizaciji prostora, stvara osnovu za profiliranje Sarajeva kao ambijenta ugodnog življenja i generira mogućnost za razvoj planskog koncepta metropolitanskog prostora.“⁶⁰

4.5. Nacionalni spomenici u Jajcu

U centralnom dijelu Bosne i Hercegovine, na obalama rijeka Plive i Vrbasa, nalazi se Jajce, nekadašnji kraljevski grad (XV. stoljeće).⁶¹ Godine 1396. se prvi put spominje naziv Jajce kada se u pisanom dokumentu vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1350.-1416.) naziva *conte di Jajze*. Na današnji izgled grada utjecali su mnogi povijesni događaji kao što su: krunidba posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića 1461. godine, Korvinovo osvajanje grada 1463. godine, Osmanlijska okupacija 1527. godine kada grad postaje sastavni dio Osmanskog carstva. Godine 1878., nakon pada Osmanskog carstva, Austro-ugarska uspostavlja svoju upravu. U drugom svjetskom ratu, 1943. godine, u Jajcu je održano drugo zasjedanje AVNOJ-a na kojem je stvorena Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Na području općine Jajce nalazi se 29 nacionalnih spomenika od kojih se u ovom radu izdvajaju najreprezentativniji.

4.5.1. Mitrej

Hram perzijskog božanstva Mitre iz III. ili IV. stoljeća je najstariji nacionalni spomenik u Jajcu i govori o raširenosti kulta boga sunca – Mitre. Pripadnici ovog kulta su svoja kulturna mjesta uglavnom smještali u pećinama ili su izgrađivali speleje (male jednoćelijske hramove). Hram boga Mitre u Jajcu je primjer speleja koji je ukrašen reljefom s prikazom boga Mitre odjevenog u perzijsku nošnju, s ogrtačem koji leprša (Sl. 14). Bog Mitra na tom prikazu „jednim koljenom naliže na bika i lijevom rukom ga drži za gubicu, dok mu desnom rukom zabija nož u srce“⁶², a pomažu mu pas, zmija i škorpion. Ovaj reljef je jedini primjer u Bosni i Hercegovini na kojem se nalaze i dvije slobodne mitraičke skulpture.

⁶⁰ Emir i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija; Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2018., str. 32.

⁶¹ Izvor za pisanje poglavlja je publikacija: *Jajce – Bosnia and Herzegovina*, JU „Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca“, str. 1-27.

⁶² *Jajce – Bosnia and Herzegovina*, JU „Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca“, str. 15.

4.5.2. Katakombe

Krajem XIV. i početkom XV. stoljeća, vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić dao je nalog da se isklešu katakombe kao mjesto posljednjeg prebivališta vojvodske obitelji Hrvatinić. U predvorju se nalaze nedovršeni reljefi Hrvoja i njegovog grba, te isklesana ženska figura s ljiljanima u ruci. Romanička crkva, u koju se ulazi iz predvorja, je nadsvođena u gotičkom stilu. U podu, uz pobočne zidove nalaze se grobnice koje su zasvođene lučnim otvorima. U crkvi je isklesan dvostruki križ, a lijevo i desno od njega sunce i polumjesec (simboli kulta smrti, zagrobnog života i vječnog sna). U sredini glavne prostorije, na nižoj razini nalazi se kripta u kojoj se ponavlja simbol dvostrukog križa pored kojega su sunce i polumjesec (Sl. 15).

4.5.3. Tvrđava

Tvrđava u Jajcu smještena je na 47 m nadmorske visine. Pretpostavka je da je tvrđava izgrađena u XIII. stoljeću, te da je pregrađivana tijekom sljedećih nekoliko stoljeća. Pored današnjeg ulaza u Tvrđavu nalazi se jedini sačuvani kraljevski portal u Bosni i Hercegovini, sa kraljevskim grbom obitelji Kotromanić koji se datira u XV. stoljeće (Sl. 16). Na putu prema Tvrđavi nalazi se Sahat kula, u samoj Tvrđavi nalaze se: Barutane (kraj XVIII. stoljeća -početak XIX.) i rezervoar za vodu (iz vremena austro-ugarske uprave), a od Tvrđave prema rijekama Plitvi i Vrbasu nalaze se obrambene zidine sa: Medvjed kulom, Travničkom kapijom, Velikom tabijom, Kulom na Džikovcu, Papaz kulom, Banjalučkom kapijom i Šamića tabijom.

4.5.4. Crkva Svete Marije

Crkva se nalazi u povijesnoj jezgri grada, poznata je po krunidbi posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića 1461. godine. Za vrijeme osmanske vladavine crkva se koristila kao džamija, te je nekoliko puta oštećena u požarima, a nakon požara 1832. godine ostaju samo zidovi. Na sjeveroistočnoj strani se nalazi zvonik svetog Luke u kasnogotičkom stilu s naznakom renesansnih iskaza, djelo domaćih majstora. Zvonik, visok 23.15 m, je jedini sačuvani srednjovjekovni zvonik u kontinentalnom dijelu Balkana.

Postoji velik broj mogućnosti implementacije za Jajce budući da grad nudi brojne nacionalne spomenike, od kojih su u ovom radu istaknuta četiri. Moguće teme i podteme za implementaciju mogu se vidjeti u tablici 1.

Likovni primjer	Tema	Podtema
<i>Mitrej</i>	1 - Ljudsko tijelo u umjetnosti 2 - Čovjek i prostor	1a – Kompozicija na reljefu s prikazom boga Mitre 2a - Urbanizam antičkog doba 2b - Odnos arhitekture i skulpture
<i>Katakombe</i>	3 - Čovjek i prostor 4 - Umjetnost i duhovnost	3a - Funkcije građevinskih objekata 4a - Sakralni motivi
<i>Tvrđava</i>	5 - Čovjek i prostor	5a - Urbanizacija srednjeg vijeka 5b - Kule
<i>Crkva Svete Marije</i>	6 - Čovjek i prostor 7 - Umjetnost i duhovnost	6a - Kombinacija stilova 7a - Oblikovanje građevina različitih religija i kultura

Tablica 1 – Mogućnosti implementacija nacionalnih spomenika u Jajcu

Povijesna gradska jezgra, koja je ograđena srednjovjekovnim bedemima, sa Tvrđavom na vrhu i vodopadom u podnožju predstavlja „jedinstven spoj prirodnih vrijednosti i graditeljskog naslijeđa“ te je iz tog razloga nominirana za upis na Popis svjetske baštine UNESCO-a 2006. godine. Ova činjenica potvrđuje važnost obrade spomenika u Jajcu u nastavi Likovne umjetnosti.

4.6. Povijesno urbano područje mjesta Počitelj

Tvrđava Počitelj, je u početku imala vojni karakter, o čemu govori i njen smještaj uz lijevu obalu Neretve, blizu današnje Čapljine. Tvrđava je štitila ključnu dionicu Drijeva-Blagaj. Počitelj je bio značajno vojno uporište što je vidljivo iz dvije povelje za Stjepana Vukčića, povelje Fridriha III. (1448.) i povelje kralja Alfonsa V. (1454.). Dugo vremena se smatralo da se u Počitelju nalazilo bosansko kraljevsko brodogradilište u XIV. stoljeću, no ovaj podatak nije potvrđen. Isto tako, ni danas nije utvrđena etimologija naziva. Porijeklo imena Počitelj, prema Danijelu Aleriću u *Pogled*

na toponim *Počitelj* (1986.) bi se trebalo potražiti u riječima „čitelj“ i „cittadela“ što bi značilo grad ili utvrda. Ono što je sigurno je prvi spomen ovog grada iz 19. veljače, 1444. godine. Nalazi se u pisanom izvoru u povelji aragansko-napuljskog kralja Alfonsa V. za vojvodu Stjepana Vukčića Kosaču. Povelja sadrži popis vojvodinih posjeda, a među njima je i Počitelj. Nakon pada srednjovjekovne Bosne 1463. godine Počitelj dobiva na značaju te je jedna od ključnih tvrđava tijekom sukoba Ugarske i Osmanlija. Gubitkom strateškog položaja Počitelj gubi i na razvitku, i dolazi do pitanja opstanka. No, Počitelj se polako i sigurno oporavlja u modernom dobu.

Tijekom vladavine Osmanlija, koji su osvojili Počitelj 1471. godine, grad se više puta nadograđivao i poprimio orijentalni izgled i formu, koja se očuvala i do danas. Kurtović, u *570. godina spomena Počitelja (1444-2014)* iz 2014. godine, navodi dva opisivača grada iz XVII. stoljeća: „Po Memibegovićevu opisu u Počitelju je sjedio aga i zapovijedao posadom od 150 vojnika. Pod gradom je bilo naselje s 300 kuća. Po Evliji Čelebiji tvrđava je malena i niska, ali vrlo tvrda i na njoj su gvozdena vrata. Opkopa nema. U tvrđavi je dizdareva kuća, jedan ambar, jedna mala kula, mala džamija i vodena kula, iz koje se za vrijeme opsade silazi vodi niz skaline od 200 stepenica, kojima se i danas vidi ulaz. U tvrđavi je onda stražarilo 50 vojnika, a u slučaju navale moglo se u nju smjestiti samo 500 branitelja, jer je sasvim malena“. Kod Počitelja se uviđa zonska podjela cjelokupnog naselja i funkcionalna raspoređenost površina prema namjeni. Kraj Neretve smještena je čaršija s nizovima dućana, s hamamom i hanom iza kojeg se nalazi medresa i imaret.⁶³ Poviše medrese je džamija, jednim ulazom vezana pretežno na čaršiju i medresu, a drugim na stambenu zonu. Područja stanovanja su položena amfiteatralno po padinama. Naselje nadvisuje utvrđenje, a opasuju ga bedemi (Sl 18.).⁶⁴

Za potrebe ovoga rada, naglasak će se staviti na stanovanje, osobito kuće u doba osmanske dominacije koje su se gradile isključivo za jednu obitelj. Kod opremanja stambenih građevina, osjeća se utjecaj nomadskog života, odnosno upotreba materijala kao što su tekstil, koža i bakar. Svaka prostorija je služila svakoj životnoj potrebi, te ukoliko je bila samo jedna prostorija u kući, čovjek je imao sve što mu treba. Postojala je razlika između bogatijih i siromašnijih kuća koja je bila očita kod prostranijih kuća koje su se dijelile na zimski i ljetni dio, muški i ženski, na veliku, malu i srednju odaju i slično. Cijeli stambeni dio Počitelja izgrađen je od istog materijala na kojem je podignut, budući da su se sredstva za gradnju uzimala u neposrednoj blizini. Na ovaj način stvara se blizak kontakt između ambijenta i stambene arhitekture. Kuće su uglavnom građene na

⁶³ Svi podatci preuzeti iz: Esad Kurtović, *570. godina spomena Počitelja (1444-2014)*, Godišnjak travanj, 2014, str. 273-277.

⁶⁴ Džemal Čelić, *Počitelj na Neretvi*, Spomenici kulture, Naše starine VII, str. 18.

način da se prostorije grade jedna na drugu, a ne jedna pored druge. Kuće zbog toga imaju izgled malih kula, u kojima je često gornji dio bio za stanovanje (Sl. 19), a donji za spremište i štale (Sl. 20). Jedan od većih stambenih objekata je kuća Gavrankapetanovića, jedina koja ima odvojen muški i ženski dio (Sl. 21).⁶⁵

Iako se mogu obraditi i urbanizacija Počitelja i javni objekti, za potrebe ovog rada nude se prijedlozi za obrađivanje stambene arhitekture. Ona se može obraditi u drugom razredu srednje škole kroz temu *Čovjek i prostor*, a moguće podteme su: *Povijesni pregled stambenog prostora u Bosni i Hercegovini*, *Utjecaj društveno-povijesnih okolnosti na formiranje stilskih obilježja stambenog prostora* te *Geografsko-klimatski utjecaj na oblikovanje stambenog prostora*.

Unatoč današnjem vremenu kada se ne brine o kulturnoj baštini i mnogi spomenici se uništavaju, Počitelj se uspio očuvati. Međutim, ovo djelo je važno za obraditi, ne samo zbog svoj orijentalnog izgleda i forme, nego i kako bi se učenike potaklo na razmišljanje o očuvanju nepokretne baštine. Ukoliko se nebriga nastavi, sljedeće generacije možda neće imati priliku svjedočiti hercegovačkim draguljima kao što je Počitelj.

4.7. Naselje Blagaj

Arheološka istraživanja otkrila su da je područje Blagaja bilo naseljeno u prapovijesti.⁶⁶ U neposrednoj blizini blagajskog područja pronađeni su mnogobrojni tumuli koji se datiraju u brončano i željezno doba. Život se nastavio i u antičkom razdoblju o čemu svjedoče ostaci rimske građevinske djelatnosti, nalaz rimskog novca te dvije nekropole. Područje Blagaja u srednjem vijeku doživljava kulturni razvitak, a o tome svjedoči srednjovjekovni grad Blagaj s ranosrednjovjekovnim utverdama i naseljima, epigrafski spomenik s natpisom na bosančici te nekropole stećaka.⁶⁷ Iako ne postoje konkretni povijesni dokumenti o Osmanskom osvajanju Blagaja, analizirajući događaje u to vrijeme, smatra se da je Blagaj osvojen u kasnu zimu ili ranu jesen 1537. godine.⁶⁸ U XVI. stoljeću Blagaj se razvio kao trgovačko-obrtničko naselje koje postoji i danas.⁶⁹

⁶⁵ Džemal Čelić, *Počitelj na Neretvi*, Spomenici kulture, Naše starine VII, str. 36-40.

⁶⁶ Salmedin Mesihović, *Blagaj u arheološkim istraživanjima-pregled*, Kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe vrela Bune i Blagajske tekije, Mostar, 2009., str. 23.

⁶⁷ Salmedin Mesihović, *Blagaj u arheološkim istraživanjima-pregled*, Kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe vrela Bune i Blagajske tekije, Mostar, 2009., str. 23-26.

⁶⁸ Hrvoje Kekez, *Knezovi Blagajski i tvrđava Blagaj nakon osnutka Jajačke banovine 1464. godine*, str. 174.

⁶⁹ *Blagaj*, Mrežna stranica Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8035> (Pregledano 4. travnja, 2020.)

Današnji izgled naselja Blagaj formirao se u osmanskom razdoblju, tijekom XVI. stoljeća (Sl. 22). U središnjem dijelu grada nalaze se čaršija, džamija s haremom, mekteb i han, stambene zone s objektima koje su orijentirane prema dvorištu te ruralne orijentirane prema okolini.⁷⁰ Iako se za vrijeme austro-ugarske uprave mijenja način života, urbana cijelina ostaje ista. Najreprezentativniji spomenici koji su zaštićeni jer su kulturno-povijesno naslijeđe su: Karađoz-begov hamam, Karađoz-begov most, Tekija (Sl. 23), Careva džamija ili Sultan Sulejmanova džamija, Kolakovića kuća, stambeni kompleks obitelji Velagić (Sl. 24) te pravoslavna crkva Svetog Vasilija Ostrškog. Iako su neki objekti većim dijelom srušeni, postoje ostaci na temelju kojih je moguća rekonstrukcija.⁷¹

Naselje Blagaj je još jedan primjer kojim se učenike može upoznati s velikim utjecajem koje je Osmansko Carstvo imalo na područje Bosne i Hercegovine. Može se obraditi u drugom razredu srednje škole kroz temu *Čovjek i prostor*, a moguće pod teme su: *Funkcije građevinskih objekata*, *Utjecaj društveno-povijesnih okolnosti na formiranje stilskih obilježja urbanističkog prostora* te *Geografsko-klimatski utjecaj na oblikovanje urbanističkog prostora*. Ove teme su moguće kada se u obzir uzima cijeli urbanistički kompleks, no ukoliko se nastavnik odluči za obradu određenih spomenika, otvara se mogućnost novih implementacija, kao što je na primjer tema *Umjetnost i duhovnost kroz primjer Careve džamije*.

Zbog neodržavanja, ratnih događaja i drugih utjecaja, povijesna jezgra grada Blagaja nalazi se na listi ugroženih spomenika te trenutno stanje zahtijeva zaštitu.⁷² Učenike je potrebno upoznati s ovakvim spomenicima, ne samo kako bi vidjeli loš utjecaj na kulturno naslijeđe nego kako bi postali svjesni važnosti njihove zaštite i kako bi ih se potaklo na aktivno sudjelovanje u zaštiti naslijeđa, bez obzira je li ono kulturno, povijesno ili prirodno.

4.8.Lokalitet Mogorjelo

Najveći ostaci arhitektonskoga kompleksa u Bosni i Hercegovini nalaze se u Mogorjelu, u blizini današnje Čapljine.⁷³ Tijekom istraživanja ovoga prostora, razvijaju se dvije struje koje opisuju namjenu. Prva struja smatra da se Mogorjelo koristilo kao vojni logor, dok druga struja smatra da je to bilo veliko poljoprivredno imanje s pratećim objektima.⁷⁴ Carl Patsch dao je najveći

⁷⁰ *Regulacioni plan historijskog područja gradskog područja Blagaj za period od 2011. do 2021.*; *Urbanistička osnova*, Institut za građevinarstvo, „IG“ d.o.o, Banja Luka, 2013., str. 23-24.

⁷¹ *Isto*, str. 24-25.

⁷² *Isto*, str. 25.

⁷³ Edin Veletovac, *Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća*, str. 317.

⁷⁴ *Isto*, 317.

doprinos istraživanju Mogorjela (1899.-1903.), iako nije prva osoba koja je evidentirala postojanje ovoga lokaliteta.⁷⁵ Obavljao je sistematska istraživanja između 1899. i 1903. godine te izvršio konzervaciju zidova nakon što je kompleks iskopan.⁷⁶ Lokalitet Mogorjelo od središta grada Čapljine udaljen je otprilike dva kilometra. Smješten je u užem i barovitom području između dvije rijeke, Trebižata i Neretve, a o močvarnosti toga područja i u rimskom dobu svjedoči položaj antičkoga i predrimskoga naselja koje se nije nalazilo u ravnici današnje Čapljine, nego na brdu iznad nje, između Velike i Male gradine, na otprilike 300 metara nadmorske visine. Proučavajući reljef područja vidljivo je da se Mogorjelo smjestilo u centru prirodnih puteva koji su vodili u pravcu Narone, od sjevera prema Jadranskom moru.⁷⁷

Arhitektonski kompleks naselja Mogorjela ima oblik pravokutnika sa 102 metra dužine i 86 metara širine. Pretpostavka je da su bedemi bili visoki minimalno 2, 45 metara, a široki između 1, 20 i 1, 60 metara (Sl. 25). Bedemi su bili dodatno ojačani sa jedanaest troetažnih kula. U južnom dijelu ograđenoga prostora nalazila se velika palača koja je bila glavna zgrada Mogorjela. Na pročelju palače bio je trijem, a unutar nje nalazile su se velike prostorije nanizane u jednom redu. Prostorije za smještaj ljudi, za alat i poljoprivredne proizvode, bile su sagrađene u nizu duž perimetralnih zidina s unutrašnje strane. Tijekom istraživanja pronađeni su mlin i pekara te tjesak za vino i maslinovo ulje što se rijede nalazi u provinciji Dalmaciji. Otkriveno je i pet velikih kanala koji su služili za odvod suvišne vode te dvije bazilike koje danas ne postoje (Sl. 26). Bazilike se datiraju u V. i VI. stoljeće, dok se građevina s proizvodnim elementima datira između I. i III. stoljeća. Od pokretnoga materijala pronađeni su: keramika, nakit, oružje, keramičke svjetiljke i novac.

S obzirom da lokalitet Mogorjelo ne nudi očuvane građevine, nego samo ostatke, otvara se mogućnost podtema kao što su: *Tehnike rekonstrukcije, Konzervacija na primjeru lokaliteta Mogorjelo, Rekonstrukcija i konzervacija kroz povijest*. Navedene podteme obradile bi se u trećem razredu srednje škole kroz temu *Umjetnost i znanost*, a podtema *Funkcije građevinskih objekata* obradila bi se u drugom razredu srednje škole kroz temu *Čovjek i prostor*.

Velik broj znanstvenika, povjesničara i arheologa svojim je istraživanjem dao doprinos boljem razumijevanju Mogorjela, međutim neka od najvažnijih pitanja ni danas nisu upotpunosti odgovorena, kao što su: *Koje su datacije svake faze gradnje? Što se može otkriti u 150 sanduka*

⁷⁵ Franjo Fiala zabilježio je Mogorjelo i njegove arhitektonske ostatke u svom radu *Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine* koji je objavljen 1893. godine. Vidi u: Edin Veletovac, *Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća*, str. 317.

⁷⁶ Isto, str. 318.

⁷⁷ Isto, str. 319.

materijala koje je Carl Patsch iskopao između 1899. i 1903. godine, za vrijeme svog istraživanja? Što se skriva za neobjavljenih materijala koje treba analizirati? Upoznavanje učenika s ovim lokalitetom može služiti kao inspiracija za nove generacije, za buduće stručnjake koji sami mogu istražiti ovaj ili slične lokalitete, i dati svoj doprinos kulturi i zajednici u kojoj žive.

4.9. Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu

Iz prethodnih poglavlja vidljiv je utjecaj Osmanlija na kulturu Bosne i Hercegovine. Dok se do sada uglavnom spominjala urbanizacija gradova, u ovom poglavlju izdvojit će se jedan arhitektonski objekt – džamija. To je jedan od prvih objekata koji podižu Osmanlije u osvojenim mjestima te stoga postoji velik broj džamija u Bosni i Hercegovini.⁷⁸ Za potrebe ovoga rada bira se jedna od reprezentativnijih, a to je Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu. Gazi Husrev-beg (1480.-1541.) je po ocu porijeklom iz Hercegovine, a vezan je za sultansku obitelj po majci.⁷⁹ Odrastao je na osmanskom dvoru bez roditelja koje je vrlo rano izgubio. Prvo zaduženje dobio je kao diplomata 1503. godine, a 1521. godine stekao je vitešku titulu gazija zbog zasluga u osvajanju Beograda. Iste godine dolazi na prijestolje bosanskoga sandžak bega gdje ostaje sve do svoje smrti, uz dva kraća prekida. On je svoj život posvetio podizanju i urbanizaciji Sarajeva koje doživljava brz uspon i napredak za vrijeme njegove vladavine.⁸⁰

Džamije u Bosni i Hercegovine uglavnom nose sve oznake džamija osmanske arhitekture, no u podjednostavljenom obliku. Ne nameću se veličinom jer su mnogo manje od velikih džamija u Carigradu i Maloj Aziji, ali se zato ističu čistim plohami i čednim dimenzijama ukomponiranim skladno u svoju okolinu.⁸¹ Gazi Husrev-begovu džamiju podiže sam Gazi Husrev-beg 1530./1531. godine, a graditelj je Adžem Esir Ali (Sl. 27).⁸² Zoran E. Bibanović (2015.) navodi: „monumentalni trijem džamije sa četiri masivna stuba i pet kupola bogato je ukrašen stalaktitnom dekoracijom sa dekorativnim epigrafskim natpisom na arapskom jeziku u šest stihova“.⁸³ S desne strane glavnoga ulaza nalazi se mahvil, a s lijeve maksura. Mahvil je manja galerija namijenjena

⁷⁸ Alija Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 3-4, str. 243.

⁷⁹ Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva – Priručnik za turističko vođenje*, Sarajevo, Markentinško informativni biro d.o.o. - MiB, 2015., str. 115.

⁸⁰ *Isto*, str. 116.

⁸¹ Alija Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 3-4, str. 244.

⁸² Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva – Priručnik za turističko vođenje*, Sarajevo, Markentinško informativni biro d.o.o. - MiB, 2015., str. 113.

⁸³ *Isto*, str. 113.

mujezinu, a maksura je povišen prostor s ogradom za uzvanike nemuslimane kada bi prisustvovali molitvi u svečanim prilikama.⁸⁴ Podovi džamije su prekriveni ćilimima koji su od 2014. godine jednoobrazni (Sl. 28).⁸⁵ Uz džamiju s vanjske strane nalaze se: turbeta, šadrvan i vruće česme, sahat kula, muvekithana, imaret i musafirhana, Hanikah i Kuršumli medresa, a s istočne strane džamije nalaze se dva turbeta, odnosno grobnice. Usred dvorišta, tzv. harema, nalazi se mramorni vodoskok koji je natkriven drvenim paviljonom sa osam vitkih stubova spojenih lukovima (Sl. 29). Vodoskok je bio namijenjen ritualnom pranju prije molitve. Na zapadnoj vanjskoj strani džamije izgrađeni su imare i musafirhana. Imare je besplatna kuhinja za studente i sirotinju, a musafirhana, današnji restoran, prije je služio kao konačište za putnike.⁸⁶

Učenici mogu obraditi ovaj likovni primjer u drugom ili trećem razredu srednje škole. U drugom razredu bi se obradio kroz temu *Čovjek i prostor*, a moguće pod teme su: *Osnovni konstruktivni i prostorni elementi islamske arhitekture*, *Stilska obilježja islamske arhitekture*, *Utjecaj društveno-povijesnih okolnosti na formiranje stilskih obilježja*. U trećem razredu Gazi Husrev-begova džamija obradila bi se kroz temu *Umjetnost i duhovnost*, a moguće pod teme su: *Funkcije prostorija u džamiji* te *Utjecaj vjere na oblikovanje građevina*.

Prvi kustos zemaljskoga muzeja u Sarajevu, Ćiro Truhelka, prema Zoranu E Bibanoviću, (2015.), zabilježio je: »Ako se Sarajevu izdvoji Begova džamija, onda nema Sarajeva«.⁸⁷ Ovaj citat potvrđuje važnost obrade ovoga likovnog primjera u nastavi Likovne umjetnosti. Ovo nije jedini reprezentativni primjer džamije te bi nastavnik trebao imati slobodu odabira likovnoga primjera. Međutim, sam termin džamija je nužno obraditi za bolje shvaćanje te upoznavanje kulture Bosne i Hercegovine.

4.10. Gradska vijećnica u Sarajevu

Gradska vijećnica u Sarajevu nalazi se na desnoj obali rijeke Miljacke, u povijesnoj jezgri Sarajeva imena Baščaršija koja je nastala u osmanskome razdoblju. Vijećnica se gradi između 1892. i 1896. godine, za vrijeme austro-ugarske vlasti. Njezinim dolaskom dolazi do potrebe za građevinom koja bi služila za potrebe Magistrata i Gradskog poglavarstva. Iako planiranje

⁸⁴ Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva – Priručnik za turističko vođenje*, Sarajevo, Markentiško informativni biro d.o.o. - MiB, 2015., str. 113.

⁸⁵ Ćilimi su prije bili domaćeg ili orijentalnog porijekla. Vidi u: Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva – Priručnik za turističko vođenje*, Sarajevo, Markentiško informativni biro d.o.o. - MiB, 2015., str. 113.

⁸⁶ Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva – Priručnik za turističko vođenje*, Sarajevo, Markentiško informativni biro d.o.o. - MiB, 2015., str. 114.

⁸⁷ *Isto*, str. 113.

izgradnje počinje već 1880. godine, izrada projekta je povjerena Karlu Paržiku krajem 1890.⁸⁸ Paržik glavno pročelje orijentira prema rijeci Miljacki te je odredio oblik jednakostraničnog trokuta (Sl. 30).⁸⁹ Međutim, tadašnjem ministru Kallayu Paržikov projekt se nije svidio te je projekt povjeren Alexandru Witteku koji radi na Vijećnici 1892.-1893. godine. Wittek je putovao u Kairo te proučavao monumentalnu arhitekturu islamske umjetnosti, no zbog bolesti umire 1894. nedovršivši gradnju.⁹⁰ Wittek je za detalje Gradske vijećnice koristio studije koje je radio prema džamiji sultana Hasana u Kairu i prema grobnoj džamiji sultana Kait-Beja iz XV. stoljeća također u Kairu.⁹¹ Zahvaljujući ovim nacrtima, arhitekt Ćiril Iveković uspješno nastavlja izgradnju Gradske vijećnice.⁹² Ipak, Iveković je napravio neke promjene u Wittekovim nacrtima, kao na primjer kod lukova prizemlja i kata na glavnoj fasadi koje Wittek rješava kao polukružne, a Iveković kao potkovičaste.⁹³

Zgrada ima oblik skoro jednakostraničnog trokuta čija je sjeverozapadna fasada duga 52 metra, a južna i sjeveroistočna 56 metara te ima suteran, prizemlje, mezanin i dva kata (Sl. 31).⁹⁴ Ugaone kule koje su oblika prizme nalaze se u kutovima trokuta, dok se rizaliti nalaze u centralnom dijelu na svim stranama građevine. Rizalit koji se nalazi na glavnoj, južnoj fasadi izrazito je naglašen. Ima prilazno trokatno stepenište sa trijemom koji je pod arkadama te ima superponiranu lođu na katu. Prostor vestibula ima devet potkupolnih polja visine dvije etaže, a do njega se dolazi iz trijema na kojem su kupole. Zidovi su ojačani pilastrima na određenim mjestima gdje služe kao oslonac kupolama, dok se u središnjem prostoru vestibula kupole oslanjaju na četiri kamena stupa (Sl. 32). Iz ovog prostora ulazi se u najvrjedniji prostor u zgradi koji ima visinu zgrade i koji je nadsveden zastakljenom kupolom, a to je prostrana šestougaona dvorana. Iz dvorane se trokatnim stepeništem ide do galerije koju nose kolonade stupova i stubova, a iz galerije se ulazi u reprezentativne prostorije Vijećnice. Skulpturalno-slikani elementi enterijera i eksterijera te zidne dekoracije su u pseudomaurskom stilu, a na fasadi je to, izmeđuostalog, vidljivo u stilizaciji potkovičastih lukova, tranzena, na tordiranim polustupovima ugaonih tornjeva te na završnom

⁸⁸ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, *Odluka o proglašenju povijesne građevine – Gradske vijećnice u Sarajevu nacionalnim spomenikom BiH*, 2006.

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2860 (Pregledano 13. travnja, 2020).

⁸⁹ Nedžad Kurto, *Vijećnica u Sarajevu*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, str. 26.

⁹⁰ *Isto*, str. 26.

⁹¹ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, *Odluka o proglašenju povijesne građevine – Gradske vijećnice u Sarajevu nacionalnim spomenikom BiH*, 2006.

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2860 (Pregledano 13. travnja, 2020).

⁹² *Isto*.

⁹³ Nedžad Kurto, *Vijećnica u Sarajevu*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, str. 26.

⁹⁴ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, *Odluka o proglašenju povijesne građevine – Gradske vijećnice u Sarajevu nacionalnim spomenikom BiH*, 2006.

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2860 (Pregledano 13. travnja, 2020).

krovnom vijencu, u polikromiji fasade sa alterniranim prugama crveno-žute boje te u ornamentiranju reljefnom keramikom.⁹⁵

Gradska vijećnica u Sarajevu može se obraditi u drugom razredu srednje škole kroz temu *Čovjek i prostor*, a moguće pod teme su: *Osnovni konstruktivni i prostorni elementi pseudomaurskog stila*, *Stilska obilježja pseudomaurskog stila* te *Funkcije građevinskih objekata*.

Ovo nije jedini primjer pseudomaurskog stila u Bosni i Hercegovini, ali je zasigurno jedan od najreprezentativnijih. Iako *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti* (1994.) sadrži arhitekturu XIX. stoljeća, velika je vjerojatnost da prijašnje generacije nisu upoznate s pseudomaurskim stilom. Činjenica da u se i u Hrvatskoj nalaze primjeri ovog stila (pr. HNK u Osijeku) doprinosi važnosti njegove obrade.

⁹⁵ Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, *Odluka o proglašenju povijesne građevine – Gradske vijećnice u Sarajevu nacionalnim spomenikom BiH*, 2006.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2860 (Pregledano 13. travnja, 2020).

5. Prijedlog nastavnoga sata na temu *Urbanizam Sarajeva*

Ovo je prvi od dva prijedloga nastavnoga sata koji sadrži implementacije tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine. Oba prijedloga sadrže: odgojno-obrazovne ciljeve i ishode sata, prijedlog nastavnih metoda i oblika rada, detaljnu artikulaciju sata, metodičke vježbe i radne listiće te reprodukcije slajdova PowerPoint prezentacije. Prijedlog nastavnog sata zamišljen je kao nastavak sata u kojem se obrađuje tema *Razvoj urbanizma kroz razdoblja*. Učenici su na prethodnom satu analizirali različite urbanističke primjere od prapovijesti do danas te nakon toga sata mogu imenovati povijesna i stilska razdoblja u kojima se javljaju pojedina urbanistička rješenja, objasniti razvoj urbanizma na određenim primjerima te definirati osnovne pojmove vezane uz urbanizam, kao što su: *forum, cardo, decumanus, avenija, pravilni urbanizam, ortogonalnost, organičnost u urbanizmu* i slično. Učenici će ovo znanje iskoristiti kako bi ostvarili ishode iz sljedećega nastavnog sata gdje će ponoviti stečeno gradivo kroz jedan likovni primjer, odnosno urbanizaciju jednoga grada.

5.1. Odgojno-obrazovni ciljevi i ishodi

Cilj nastavnoga sata je razumijevanje posebnosti urbanizma Sarajeva te uloge koje su u njegovu oblikovanju imale društveno-povijesne okolnosti, od prapovijesti do XX. stoljeća, s naglaskom na vrijeme vladavine Osmanskog Carstva. Zbog prethodno stečenoga znanja, nastavnik još više potiče učenike na izražavanje mišljenja, razvijanje stavova te na primjenu usvojenoga likovnog jezika na novim primjerima. Nakon nastavnog sata na temu *Urbanizam Sarajeva* učenik će moći: primijeniti prethodno usvojeno gradivo na primjeru Sarajeva, opisati i objasniti urbanizam Sarajeva, prepoznati i imenovati najznačajnije građevine u Sarajevu, imenovati i objasniti pojmove kao što su: *džamija, rajon, vakuf, medresa, bezistan* i slično, imenovati funkcije građevina, opisati urbanističku cjelinu Baščaršiju, argumentirati utjecaj društveno-povijesnih okolnosti na razvoj urbanizma na primjeru Sarajeva.

5.2. Nastavne metode i oblici rada

Učenici aktivno sudjeluju u nastavi ne samo prilikom izvedbi i analize metodičkih vježbi, nego ih se postavljanjem pitanja i navođenjem na odgovor uključuje u cijeli nastavni sat. U nastavi se kombiniraju frontalna nastava, metoda razgovora i diskusije, pojedinačni rad učenika, rad u paru i rad u skupinama. Metoda frontalne nastave, odnosno usmenoga izlaganja i metoda razgovora se naizmjenično koriste uz metodičke vježbe. Glavno nastavno sredstvo su PowerPoint prezentacija i radni listići, dok se ploča koristi ukoliko je potrebno zapisati nepoznate pojmove.

5.3. Artikulacija sata

Nastavnik započinje sat pozdravljanjem učenika, zapisivanjem sata i odsutnih učenika u imenik ili e-imenik, pregledavanjem zadaće sa prethodnoga sata i otvaranjem nove Powerpoint prezentacije. Nastavlja se metodičkom igrom koja služi kao ponavljanje gradiva prethodnoga sata i uvod u novo gradivo (Prezentacija 1/1). Učenicima se daju radni listići, odnosno križaljka isprintana na A5 papiru, jedan primjerak za svakoga učenika ili za jedan par. Od učenika se očekuje da u parovima nadopune križaljku kako bi otkrili temu novoga sata. Predviđeno vrijeme trajanja vježbe je četiri minute, nakon čega se učenici javljaju kako bi dali svoja rješenja, koja se otkrivaju animacijom na slajdu. Na kraju se dolazi do konačnoga rješenja, a to je Sarajevo. Nakon završetka igre učenicima se predstavlja tema sata i nastavlja se metodom razgovora (Prezentacija 1/2). *Jeste li ikada bili u Sarajevu? Što znate o njemu?* Najavljuje se ponavljanje gradiva, obrađenoga na prethodnom satu na temu *Razvoj urbanizma kroz razdoblja*, na primjeru Sarajeva.

Nastavnik kombinacijom metode usmenog izlaganja i metode razgovora učenike upoznaje s osnovnim činjenicama o Sarajevu (Prezentacija 1/3). Učenici potvrđuju i/ili šire svoje znanje o Sarajevu kao glavnom gradu Bosne i Hercegovine (Sl. 33), odnosno kao njezinom političkom, kulturnom i gospodarskom središtu. Učenicima se objašnjava urbanizam Sarajeva i promjene koje su se dogodile od prvih naselja do dolaska Osmanlija. Učenici nadograđuju svoje znanje o prostoru Sarajeva koje se nastanjivalo još od davnina zbog plodnoga tla, prometnoga položaja, ali i prirodnih bogatstava. Nastavnik dodatno pojašnjava da se Sarajevo prostire na obje obale rijeke Miljacke, a u podnožju planine Trebevića. Prva naselja na području današnjega grada Sarajeva datiraju u mlađe kameno doba - neolitik. U brončanom dobu su se na strmim uzvisinama gradila obrambena naselja. Učenike se pita da se iz povijesti prisjete koji je narod vladao Dalmacijom u I. stoljeću. Očekuje se da će odgovoriti da su u ranom željeznom dobu ovim prostorom vladali Iliri koje su pokorili Rimljani početkom I. stoljeća. Na prikazanoj reprodukciji (Prezentacija 1/4) učenici mogu vidjeti ostatke rimskog lokaliteta *Aquae S(...)* na području današnje općine Ilidže koje je najvjerojatnije osnovano u vrijeme cara Marka Aurelija (161.-180.), a svoj je vrhunac razvoja doživjelo u 3. i 4. st. (Sl. 34). Na temelju vašeg dosadašnjeg znanja o rimskom urbanizmu, *što mislite koje su se građevine nalazile u ovom naselju, na temelju ostataka koje vidite na reprodukciji?* U manjoj građevini su bile terme, a veća rimska vila sa peristilom. Na lokalitetu su iskopani temelji kompleksa stambenih vila, *villa urbana*, nekoliko objekata nepoznate namjene te *hospitalium* i *hospitium*. O njihovom cjelovitom izgledu se može uglavnom samo nagađati jer su sačuvani samo temelji. Prema arheološkim istraživanjima, ovo naselje se iz seoskog razvilo u gradsko. *Aqua S(...)* je imalo autonomnu upravu i razvilo se planski. Naselje je dobilo punopravni

status kolonije rimskih građana, a puni naziv nije poznat. *Aqua S(...)* je postalo upravni centar Sarajevskog polja te je imalo poseban ugled kao lječilište i trgovačko središte.⁹⁶ Što mislite kako su Rimljani utjecali na urbanizaciju prostora današnjeg Sarajeva? Čega su Rimljani bili poznati graditelji? Rimljani su izgradili put od Jadranskog primorja prema Panoniji te podigli nova naselja. Rimsko naselje na prostoru današnje Ilidže bilo je upravni i kulturni centar sarajevske oblasti te je mijenjalo status, od municipije, preko kolonije do *res publice*.⁹⁷

Početakom VII. stoljeća na vlast dolaze Slaveni te zauzimaju srednjovjekovnu bosansku županiju Vrhbosnu čije je prvotno sjedište bila utvrda Hodidjed, a zatim utvrda Vrhbosna (Prezentacija 1/5). Hodidjed, koji se nalazi istočno od današnjeg Sarajeva, su osvojile Osmanlije 1428. godine, a pod njihovom trajnom vlašću je od 1451., nakon izmjene nekoliko osvajača. Hodidjed je postao središtem njihovog područja u Bosni, a napušten je oko 1825. godine.⁹⁸ Na reprodukciji su prikazani ostaci Hodidjeda (Sl. 35) te dvije rekonstrukcije arhitektonskog oblika (Sl. 36 i 37). Od učenika se očekuje da svoje znanje o urbanizmu srednjeg vijeka primjene na analizi Hodidjeda. *Koji su arhitektonski elementi prikazani na reprodukciji? Gdje se nalazi građevni objekt? Zbog čega je građen na ovaj način?* Na reprodukciji su prikazani masovni zidovi, otvori malih dimenzija i tornjevi na uglovima. Građevni objekt se nalazi povišenoj lokaciji, na brežuljku. Građen je na ovaj način kako bi se zaštitio od napada. Utvrda Vrhbosna se nalazila na mjestu današnjeg Vratničkog grada na istočnom ulazu u Sarajevo. Vrhbosna, koja se prvi put u dokumentima spominje 1244. godine, je bila u posjedu velikaške obitelji Pavlovića do 1451. godine kada su je osvojili Osmanlije i tako započeli s osnivanjem Sarajeva.⁹⁹

Učenici u sljedećoj vježbi, koju rade u paru, crtaju tlocrt prema zračnoj snimci dijela grada (Sl. 38) koja prikazuje stari dio Sarajeva (Prezentacija 1/6). Učenicima se naglašava da u tlocrt nije potrebno ucrtati svaku građevinu posebno već komplekse zgrada, ceste, mostove, rijeku i slično. Učenici imaju četiri minute za ovu vježbu. Zatim se prikazuje tlocrt (Sl. 39) iz udžbenika *Likovna umjetnost 2* autorice Jadranke Damjanov na kojem je reproducirana urbana situacija grada u XV. stoljeću (Prezentacija 1/7). Zajedničkom analizom prikazanog tlocrta učenici dolaze do odgovora na ova pitanja: *Je li struktura grada organska ili geometrijska? Po čemu ste to prepoznali? Kojim linijama je prikazana rijeka, a kojim ulice i mostovi? Na koji način su prikazane*

⁹⁶ Sanda Šljivo, *Digitalizacija kulturne baštine na primjeru rimske vile na Ilidži*, Bosniaca, 2017; 22: 97-98

⁹⁷ Vlasta - Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić, Jasenka Čakarić, *Sarajevo Metropolita - Model razvoja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet Sarajevo, 2015., str. 27.

⁹⁸ *Hodidjed*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 29. 6. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25855>

⁹⁹ *Vrhbosna*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 29. 6. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65477>

građevine? Struktura grada je geometrijska što je vidljivo po pravilnom rasporedu ulica koje se sijeku pod pravim kutom. Na reprodukciji je prikazan plan grada iz XV. stoljeća. *Tko vlada našim prostorima u to vrijeme?* Osmansko Carstvo ima velik utjecaj na urbanizam Sarajeva koji je vidljiv i danas. Sarajevo dolazi od turske riječi *saraj-ovasi* što znači »prostor oko dvora«. Grad je građen neplanski i otvorenog je tipa, te je imao velik broj građevina javnih funkcija. Dok je trgovina bila koncentrirana na jednom mjestu u *bezistanima* na Baščaršiji, druge građevine kao što su: *džamije, medrese, hamami, hanovi* i *imareti* su bili raspoređeni prema potrebama i mogućnostima na raspoloživom zemljištu. *Mahale*, stambene četvrti, su smještene na padinama brežuljaka u kojima je svako obiteljsko zdanje bilo povezano s glavnim ulicama, odnosno glavnim tokom što čini i krajnji čin kretanja. Nekada je na području Baščaršije, koja je prikazana na reprodukciji, bilo 50 vrsti zanata. Funkcije građevina prikazanih na reprodukciji su: 1 – daire (robno skladište), 2 – Carska džamija i Gazi Husrev-begova knjižnica, 3 – Brusa-bezistan, 4 – Morića-han, 5 – Gazi Husrev-begova džamija, 6 – Kuršumli-medresa, 7 – Sahat-kula i 8 – Gazi Husrevbegov bezistan i hamam.¹⁰⁰

Učenike se upoznaje s prostorom Baščaršije, danas glavnom turističkom atrakcijom u Sarajevu, koja čini povijesni i kulturni centar grada, a izgradio ga je Isa-beg Ishaković u XV. stoljeću (Prezentacija 1/8). On se ujedno smatra osnivačem, odnosno utemeljiteljem Sarajeva. Baščaršija se nalazi na sjevernoj obali rijeke Miljacke te je danas dvostruko manja zbog velikoga požara u XIX. stoljeću u kojem su izgorile brojne građevine. Svoj najveći uspon Baščaršija je dosegla u drugoj polovici XVI. stoljeća. Izgrađeno je oko 12 000 trgovačkih i zanatskih dućana te je Sarajevo postalo važan centar trgovine na Balkanu. Iako su potres, požari i provale uništile velik broj objekata, nisu uspjeli uništiti duh Sarajeva koji je i danas važan trgovački centar.¹⁰¹ U ovom dijelu sata učenicima se predaju radni listići za sljedeću metodičku vježbu koju učenici samostalno rade. Na radnim listićima (A5 papiru) se nalazi prikaz Baščaršijskog trga iz zraka (Sl. 40), a na prezentaciji su prikazane četiri reprodukcije (Sl. 41-44) koje su fotografirane iz određenog mjesta na trgu (Prezentacija 1/9). Učenici bilježe brojevima mjesta na kojima su nastale reprodukcije prikazane na prezentaciji. Imaju tri minute za izvedbu vježbe, a potom se javljaju ili ih nastavnik proziva te izlaze pred platno kako bi na prezentaciji pokazali rješenja koja se naknadno pojavljuju animacijom (Prezentacija 1/10-13). Prije same izvedbe učenicima se postavlja pitanje: *Koji objekt je prikazan na tri reprodukcije? Možete li na temelju reprodukcije zaključiti koja je funkcija objekta?* Prikazan je *sebilj*, a to je arapska riječ koja znači put, a termin označava fontanu posebnog

¹⁰⁰ Jadranka Dajmanov, *Likovna umjetnost 2*, Školska knjiga, Zagreb, 1999., str. 178-179.

¹⁰¹ *Historija i tradicija Baščaršije*; Mrežna stranica Baščaršija, <https://bascarsija.info/bascarsija> (Pregledano 26. travnja, 2020.)

oblika. *Sebilj* koji se vidi na reprodukciji izgrađen je 1891. godine nakon što je prethodni srušen u požaru 1852.¹⁰² Prilikom svakog prikaza rješenja učenicima se postavljaju pitanja kao što su: *Što je prikazano na reprodukciji? Što mislite koja je funkcija prikazanog objekta?* Reprodukcije prikazuju ove objekte: 1 – trgovačko-prodajni objekt (prodaja obrtničkih proizvoda čiji su izgled i funkcija osmanskog porijekla), 2 – sebilj, 3 – džamija (muslimansko mjesto za molitvu i religijske obrede) 4 – pogled iz ulice Telali na Baščaršiju (vidljivi prethodno spomenuti objekti sebilj, džamija i dućani).

Nastavnik nadalje objašnjava i druge utjecaje koje je Osmansko Carstvo imalo na urbanizaciju Sarajeva (Prezentacija 1/14). Od učenika se traži da se prisjete nekih od urbanih karakteristika i funkcija srednjovjekovnih gradova koji su više seoskog nego gradskog karaktera. Glavni okviri života su samostani i *zamkovi* (kule za stanovanje obrambenog karaktera) u kojima je napućenost velika zbog zaštite i sigurnosti koju *zamkovi* pružaju. Gradovi su međusobno izolirani močvarama i šumama te opasani zidinama zbog brojnih provala barbara. Radi sigurnosti i lakše obrane prozorski otvori na masivnim zidovima su malobrojni i uski. Srednjovjekovni gradovi se uglavnom nalaze na brežuljcima te imaju nepravilan plan zbog prilagođavanja terenu.¹⁰³ Osmanlije uvode novosti poput stroge funkcionalne odvojenosti poslovne i stambenih zona koja je čvrsto definirala prostornu organizaciju prvih urbanih naseobina. Nadalje, institucija vakufa bila je ključna u formiranju centra grada i njegova daljeg razvoja. *Jeste li ikada čuli za pojam vakuf?* To je, u šerijatskom pravu, *zaklada* ili *dobro*, što ga je oporučitelj, *vakif*, svojevrijem predaje zajednici u općekorisne svrhe.¹⁰⁴ Gradnja objekata Gazi Isa-bega Ishakovića označava početak urbanoga razvoja Sarajeva koji upućuju na promišljeno planiranje grada i koji s vremenom čine duhovni, kulturni, socijalni i ekonomski centar regionalnoga značenja. Objekti su podignuti na zapadnom rubu grada, čime se označio daljnji tijek prostornoga širenja. *Koje građevine islamske kulture poznajete?* Očekuje se da će učenici navesti džamiju kao primjer sakralne građevine ili hamam kao primjer svjetovne građevine te se nastavlja s pojašnjenjem. Do kraja XVI. stoljeća Sarajevo je imalo skoro 100 džamija, dvije crkve, sinagogu, tri medrese, šest hamama, tri bezistana, oko 1000 dućana, tri kamena i četiri drvena mosta te oko 50 000 stanovnika.¹⁰⁵ Učenike se pita znaju li značenje pojedinih pojmova te im se oni pojašnjavaju ukoliko ne znaju. Nadalje ih

¹⁰² *Sebilj*; Mrežna stranica Baščaršija, <https://bascarsija.info/bascarsija/vazni-objekti/item/819-sebilj> (Pregledano 25. travnja, 2020).

¹⁰³ Jadranka Dajmanov, *Likovna umjetnost 2*, Školska knjiga, Zagreb, 1999., str. 97-98.

¹⁰⁴ *Vakuf*, mrežna stranica Leksikografski zavod Miroslav Krleža - Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63672> (Posjećeno 22. veljače, 2020.)

¹⁰⁵ Vlasta - Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić, Jasenka Čakarić, *Sarajevo Metropolita - Model razvoja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet Sarajevo, 2015., str. 27.

se pita koja građevina je prikazana na reprodukciji? Koja je njezina funkcija? Prikazana građevina je Gazi Husrev-begova džamija koja je služila kao mjesto molitve muslimana (Sl. 45). Učenicima su prikazane dvije reprodukcije (Sl. 46 i sl. 47) Gazi Husrev-begove džamije u većoj rezoluciji (Prezentacija 1/15) te im se postavljaju pitanja: *Koji konstruktivni i prostorni elementi su vidljivi na reprodukciji? Kakvi su lukovi? Koje veličine su prozori? Koliko džamija ima kupola? Što se nalazi ispred građevine?* Na reprodukciji su vidljivi: stupovi, lukovi, prozori, kupole, sahat kula, trijem. Lukovi su šiljasti, prozori su malih dimenzija, iznad trijema se nalazi pet kupola, središnji prostor nadsvođuje jedna glavna i dvije bočne kupole te jedna polukupola. Ispred građevine se nalazi dvorište s drvećem i šadrvanom, zdencem za ritualno umivanje prije molitve, natkriven drvenim paviljonom sa osam vitkih stubova spojenih lukovima. Šadrvan ovakav izgled dobiva 1893. godine. Nakon analize građevine učenici moraju u svoje bilježnice nacrtati tlocrt građevine prema onome što vide na reprodukciji. Učenici imaju četiri minute za izvedbu vježbe tijekom koje nastavnik cijelo vrijeme provjerava crtanje. Nakon isteka vremena, na prezentaciji se prikazuje tlocrt (Sl. 48) Gazi Husrev-begove džamije (Prezentacija 1/16). Tlocrt se analizira postavljajući pitanja: *Kojeg je oblika tlocrt? Od kojih se dijelova sastoji?* Središnji dio tlocrta ima oblik pravokutnika. Ovaj je pravokutnik podijeljen u veći kvadratični dio nadsveden kupolom, kojemu je s gornje, južne strane pridodan manji pravokutni prostor iste širine nadsveden polukupolom. Središnjemu pravokutniku su u donjem, sjevernome dijelu s bočnih strana pridodana dva manja simetrično postavljena kvadratična prostora također nadsvedena kupolom. S prednje strane građevine, čitavom širinom pročelja proteže se trijem nadsveden s pet kupola. S desne strane nalazi se sahat-kula, kameni četverokutni toranj sa satom koji je nastao pod utjecajem sličnih građevina i romaničkih zvonika u srednjoeuropskim i talijanskim gradovima.¹⁰⁶ Gazi Husrev-begovu džamiju izgradio je Adžem Esir Ali 1530./1531. godine i ona se smatra jednim od njegovih najboljih ostvarenja (Prezentacija 1/17). S desne strane glavnoga ulaza nalazi se *mahvil*, a s lijeve *maksura*. *Mahvil* (Sl. 49) je manja galerija namijenjena mujezinu, a *maksura* (Sl. 50) je povišen prostor s ogradom za uzvanike nemuslimane kada bi prisustvovali molitvi u svečanim prilikama.¹⁰⁷ Podovi džamije su prekriveni ćilimima koji su od 2014. godine jednoobrazni.¹⁰⁸ Nažalost, velik broj džamija je srušen ili oštećen tijekom Domovinskog rata, između 1992. i 1996. godine. Ova džamija počela se obnavljati nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma (1995.) te danas ima status nacionalnog spomenika u Bosni i Hercegovini. Džamija, iako otvorena za posjetitelje,

¹⁰⁶ *Sahat-kula*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 29. 6. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54009>

¹⁰⁷ Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva – Priručnik za turističko vođenje*, Sarajevo, Markentinško informativni biro d.o.o. - MiB, 2015., str. 113.

¹⁰⁸ Ćilimi su prije bili domaćeg ili orijentalnog porijekla.

danas ima izvornu funkciju te se pet puta na dan čuje glas mujezina koji poziva vjernike na molitvu. Ovaj poziv se ponavlja svaki dan, još od 1530./1531. godine.¹⁰⁹

Uz Bašćaršiju i Gazi Husrev-begovu džamiju, u Sarajevu se iz razdoblja osmanske vlasti ističe čitav niz kulturno-povijesnih spomenika (Prezentacija 1/18) kao što su mostovi (Sl. 51-54) Kozija ćuprija (XVI. stoljeće), Šeher-Ćehajina ćuprija (polovica XV. stoljeća), Latinska ćuprija (1565.) i Rimski most (prva polovica XVI. stoljeća). Kozija ćuprija je bila dio trgovačkog puta koji je povezivao Carigrad sa zemljama Zapada. Smatra se da je most zadužbina vezira iz XVI. stoljeća, Mehmed-paše Sokolovića. Age i begovi su kod ovog mosta dočekivali vezire, a hadžije trgovce i putnike. Šeher-Ćehajina ćuprija je sagrađena polovicom 15. stoljeća kada je imala pet lukova i četiri masivna zida. Međutim, krajem XIX. stoljeća, tijekom izgradnje modernih prometnica jedan luk je zazidan u novu cestu, te danas ima četiri luka. Latinsku ćupriju je sagradio Ali Ajni-beg 1565. godine. Naziv je dobio po susjednom kvartu Latinluk koje je nastanjivalo kršćansko stanovništvo. Ovaj most je poznat i na svjetskoj razini jer se u neposrednoj blizini dogodio Sarajevski atentat 1914. godine kojim započinje Prvi svjetski rat. Rimski most je sagrađen u prvoj polovici XVI. stoljeća od kamenih klesanaca te sa sedam polukružnih lukova. Naziv je dobio jer su pri gradnji korišteni ostaci obližnjih rimskih nadgrobni ploča. Mostovi Sarajeva nisu samo arhitektonski objekti, oni imaju i simbolično značenje. Osim što povezuju dvije strane obale, oni povezuju različite kulture i religije.¹¹⁰ Osim mostova, u vrijeme osmanske vlasti se grade objekti (Sl. 55-58) kao što su bezistan, hamam, medresa te han (Prezentacija 1/19). Bezistan je tržnica ili kuća od kamena, nadsvođena kupolama ili bačvastim svodom.¹¹¹ Na reprodukciji je prikazan Gazi Husrev-begov bezistan (1555.). Hamam je javno kupalište koje je građeno po uzoru na rimske terme. Građeni su od kamena i opeke te pokriveni kupolama i bačvastim svodovima. Grije se toplim zrakom koji struji glinenim cijevima kroz zidove i podove.¹¹² Na reprodukciji je prikazan Gazi Husrev begov-hamam (nakon 1537). Medresa je islamsko učilište koje ima obilježje srednje i visoke škole u kojoj se školuju vjerski službenici. Glavni nastavni predmeti su arapski jezik, islamska teologija i šerijatsko pravo. Medresa se prvotno gradila uz džamiju, ali se na prijelazu XV. i XVI. stoljeća razvila u posebnu zgradu. Oko pravokutnog dvorišta, u kojem se obično nalazi vodoskok, bio je trijem iz kojeg se izravno ulazilo u spavaonice i predavaonicu.

¹⁰⁹ *Ghazi Husrev-beg's mosque*, mrežna stranica Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, <https://begovadzamija.ba/en/ghazi-husrev-begs-mosque/> (Pregledala 3. srpnja, 2020)

¹¹⁰ *Mostovi Sarajeva*, mrežna stranica Sarajevo Tourism, <http://m.sarajevo-tourism.com/mostovi-sarajeva> (Pregledala 3. srpnja, 2020)

¹¹¹ *Bezistan*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7382> (Pregledala 3. srpnja, 2020.)

¹¹² *Hamam*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24234> (Pregledala 3. srpnja, 2020)

Predavaonica se nalazila u osovini s glavnim ulazom, a sve prostorije i trijem bili su natkriveni kupolama.¹¹³ Na reprodukciji je prikazana Gazi Husrev-begova medresa (1537). Han je prenoćište ili svratište koji su bili nezaobilazni na trgovačkim putevima. Služili su za odmor putnika, pretovar robe i promjenu konja.¹¹⁴ Na reprodukciji je prikazan Morića Han (1551.) koji je sagrađen krajem XVI. ili početkom XVII. stoljeća. Mogao je primiti 300 putnika i 70 konja. Prizemlje je služilo za smještaj konja i robe, a na katu su bile sobe te jedna velika prostorija koja je služila kao zajednički prostor za razgovore uz kavu.¹¹⁵

Zlatno doba Sarajeva završava velikim požarom 1697. godine kada je u grad umarširao glavni vojni zapovjednik habsburške vojske, princ Eugen Savojski, i do temelja ga spalio. Godine 1878. vlast prelazi u ruke Austrougarske-monarhije. Nastavnik nastavlja opisujući promjene koje je donijela Austro-ugarska monarhija (Prezentacija 1/20), kao što je podjela grada na sedam gradskih kotara. Unatoč tome, zadržane su zatečene turske upravne institucije s promijenjenim nazivima. U ovom povijesnom razdoblju grad se širio prema zapadu i sjeveru, izgrađena su nova naselja i građevine te se razvio željeznički promet. Za vrijeme vladavine Austro-ugarske monarhije Sarajevo je doseglo broj od oko 60 000 stanovnika i površinu od oko 13 km². U drugoj polovici XIX. stoljeća u Sarajevu su osnovane: tvornica duhana, tvornica ćilima te pivovara. Grad poprima srednjoeuropski identitet, a među značajnijim građevinama ovog razdoblja su Zgrada Zemaljskog muzeja, Gradska vijećnica (Sl. 59) i zgrada Narodnog pozorišta.

U drugoj polovici XX. stoljeća razvijaju se, između ostaloga, metalna, tekstilna, elektrotehnička, strojograđevna, kemijska, prehrambena, drvna te kožarska industrija. Isto tako se u užem gradskom prostoru podižu stambeni blokovi i četvrti te reprezentativne zgrade. U Sarajevu djeluju Akademija nauke i umjetnosti BiH (1966.), Sveučilište (osnovano 1949.), Glazbena, likovna i scenska akademija, mnogobrojne znanstvene ustanove, Zemaljski muzej (osnovan 1888.), Umjetnička galerija, velik broj knjižnica te međunarodne kulturne manifestacije.

U razdoblju između dva svjetska rata, urbani prostor se nije širio, a nova gradnja odvijala se unutar postojeće zone građenja (Prezentacija 1/21). Nova gradnja je u naslijeđe ostavila značajan broj objekata s odlikama arhitektonskog izraza secesije kao što su floralni motivi te objekte građene prema principima moderne. Nakon Drugoga svjetskog rata, zahvaljujući industrijalizaciji, velik broj stanovništva seli u Sarajevo zbog čega dolazi do širenja gradskoga

¹¹³ *Medresa*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39784> (Pregledala 3. srpnja, 2020)

¹¹⁴ *Han*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24298> (Pregledala 3. srpnja, 2020)

¹¹⁵ *Historija*, mrežna stranica Morića Han, <https://www.vakuf-gazi.ba/tour/morica-han/> (Pregledala 3. srpnja, 2020)

teritorija. Iako je prvotno grad bio podijeljen na devet kvartova, vrlo brzo ta podjela prestaje važiti i dijeli se na pet rajona. Ovakva podjela označuje početak formiranja gradskih općina. Daljnim proširenjem i pripijanjem rubnih naselja, 1977. godine Sarajevo doseže površinu od oko 2089 km². U razdoblju od 1975. do 1980. godine izgrađen je novi kanalizacijski sustav, uređaj za pročišćavanje otpadnih voda, gradsko odlagalište otpada za čvrste otpatke. *Koji se važan događaj dogodio 1984. godine u Sarajevu?* U Sarajevu su ove godine održane XIV. zimske olimpijske igre (Sl. 60), a to je omogućio unaprijeđen sustav gradskoga prometa te proširena vodovodna mreža. Danas je Sarajevo glavni grad istoimenoga Kantona te sjedište uprave, administracije, međunarodnih organizacija i institucija te ekonomski, kulturni, obrazovni zdravstveni i prometni centar BiH.¹¹⁶

¹¹⁶ Vlasta - Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić, Jasenka Čakarić, *Sarajevo Metropolita - Model razvoja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet Sarajevo, 2015., str. 27-32.

6. Prijedlog nastavnog sata na temu *Stećci*

Ovo je drugi od dva prijedloga nastavnoga sata koji sadrži implementacije tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine u nastavu Likovne umjetnosti. Oba prijedloga sadrže: odgojno-obrazovne ciljeve i ishode sata, prijedlog nastavnih metoda i oblika rada, detaljnu artikulaciju sata, metodičke vježbe i radne listiće te reprodukcije slajdova PowerPoint prezentacije. Učenici tijekom ovog nastavnog sata trebaju prvotno primjeniti gradivo usvojeno na nastavnim satima iz predmeta Povijest i Geografija. Zatim će se upoznati s umjetnošću koja se smatra specifičnom za središnji prostor zapadnog Balkana. Ukoliko je moguće, nakon što se ovaj sat obradi u školi, organizira se terenska nastava na lokalitetu ili muzeju kako bi učenici mogli utvrditi i pokazati gradivo usvojeno na satu.

6.1. Odgojno-obrazovni ciljevi i ishodi

Cilj nastavnog sata je upoznati učenike s kulturno-povijesnim spomenicima koji se najvećem broju nalaze u Bosni i Hercegovini te potaknuti učenike na razmišljanje o zaštiti spomenika, ali i povezivanju gradiva usvojenog na drugim nastavnim predmetima sa gradivom koje usvajaju na satu Likovne umjetnosti. Nakon obrađenog nastavnog sata na temu *Stećci*, učenici će moći: primijeniti prethodno usvojeno gradivo, prepoznati i opisati stećak, imenovati i opisati tipove stećaka: ploča, sanduk, sljemenjak i križ, prepoznati i imenovati motive na stećcima: geometrijske motive, bordure, arhitektonske motive, ljudske figure, figuralne scene, životinje, oružje, polumjesec i rozete, prepoznati i opisati nekropolu Radimlju, objasniti teorije o stećcima i argumentirati svoje odgovore te navesti približan broj stećaka.

6.2. Nastavne metode i oblici rada

Učenici aktivno sudjeluju u nastavi ne samo prilikom izvedbe i analize metodičkih vježbi, nego ih se postavljanjem pitanja i navođenjem na odgovor uključuje u cijeli nastavni sat. U nastavi se kombiniraju frontalna nastava, metoda razgovora i diskusije, pojedinačni rad učenika te rad u grupama. Metoda frontalne nastave, odnosno usmenoga izlaganja i metoda razgovora se naizmjenično koriste kada se ne rade metodičke vježbe. Glavno nastavno sredstvo u nastavi su PowerPoint prezentacija i radni listić, dok se ploča koristi ukoliko je potrebno zapisati nepoznate pojmove.

6.3. Artikulacija sata

Nastavnik započinje sat pozdravljanjem učenika, zapisivanjem sata i odsutnih učenika u imenik ili e-imenik. Nastavnik pregledava domaću zadaću s prethodnog sata, rješavaju se sve eventualne nejasnoće te započinje s novom nastavnom jedinicom. *Što prikazuje karta na reprodukciji (Prezentacija 2/1) ? Od kada do kada je ta zemlja postojala? Koje su danas zemlje bivše Jugoslavije?* Od učenika se očekuje da na temelju znanja iz nastavnog predmeta Povijest odgovore da je prikazana Jugoslavija (Sl. 61), puni naziv Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, koja je postojala od 1943. do 1992. godine. Zemlje bivše Jugoslavije su: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Kosovo i Sjeverna Makedonija.¹¹⁷

Koja zemlja je prikazana na reprodukciji? S kojima zemljama dijeli granicu? Od učenika se očekuje da na temelju znanja iz nastavnog predmeta Geografija prepoznaju da je prikazana Bosna i Hercegovina (Sl. 62) koja dijeli granicu s Hrvatskom, Srbijom i Crnom Gorom (Prezentacija 2/2). Na karti su označeni lokaliteti koji imaju veliku važnost za ove zemlje. *Prema vašem mišljenju, što je zajedničko svim lokalitetima?* Na svim ovim lokalitetima nalaze se stećci, današnja tema sata, a u čemu leži njihova važnost otkrit ćete do kraja sata. Učenike se pita *jesu li čuli za stećke i ako jesu znaju li što su to stećci?* Nastavnik dodatno pojašnjava da je stećak polegnuti ili uspravljani kameni spomenik (Sl. 63) koji može biti manje ili više ukrašen, a ponekad ima i natpise (Prezentacija 2/3). Najveći broj stećaka nalazi se na prostoru Bosne i Hercegovine te se mogu još pronaći i u navedenim susjednim zemljama. Stećci se ponekad definiraju kao bosanska specifičnost ili specifičan jugoslavenski fenomen. Ovo ne mora nužno biti točno, međutim istina je da kultura stećaka nikada nije prešla Jadransko more na jugu i rijeku Savu na sjeveru.¹¹⁸

Iako se neki stećci nalaze u muzejima većina je ipak izložena javnosti. *Što mislite, kako ovo utječe na zaštitu stećaka?* Stećci često nisu adekvatno zaštićeni te ih društvo uništava svjesno ili nesvjesno. Potencijalni uzroci za nezaštićenost i oštećenje stećaka su opći društveni i tehnološki napredak, pasivnost te nestručnost od strane nadležnih zavoda. Zbog nedostatka suradnje Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine stećci se svjesno uništavaju ili koriste za druge svrhe kao na primjer dio zida.¹¹⁹

¹¹⁷ Jugoslavija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 1. kolovoza. 2020. <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29463>

¹¹⁸ Redžo Trako, *STEĆCI; Bosanska igra brojki i slova*, Soc. ekol. Zagreb, Vol. 20 (2011.), No. 1, str. 76.

¹¹⁹ Edita Vučić, *Nekropole Zapadne Hercegovine: Stupanj ugroženosti i smjernice za njihovu zaštitu*; Forum o proučavanju, zaštiti i promociji stećaka, Historijski muzej, BiH, Sarajevo, 2019.

Što mislite tko je izrađivao stećke? Koja je bila njihova namjena? Nema točnih odgovora na ova pitanja, ali postoje razne teorije. Zanimljivo je da danas, unatoč brojnim pokušajima i velikom trudu i istraživanju, izvorna namjena stećaka nije poznata. Isto tako nije poznat ni točan broj, mjesto i vrijeme nastanka, geo-politička orijentacija, etničko porijeklo niti je utvrđeno postojanje umjetničke škole za izradu stećaka.¹²⁰

Stećci se uglavnom datiraju u srednji vijek (Prezentacija 2/4) te se općenito pripisuju bogumilima — bugarsko-bizantskim kršćanskim krivovjernim dualistima, krstjanima, - kršćanima dualističke Crkve bosanske ili bogatim vlaškim goničima konja kršćanske vjere.¹²¹ *Što je zajedničko svim teorijama?* Očekuje se da učenici prepoznaju da su sve tri grupe ljudi pripadnici određene vjere i da sve teorije govore da su se stećci koristili u religijske svrhe. Nakon rasprave ili tijekom rasprave im se naglašava da se stećci istražuju već dugi niz godina, te da su teorije nastale u različito vrijeme. Stećci se već spominju u ranonovovjekovnim putopisima turskog putopisca Evliye Čelebija (1611.-1683.) iz 1626. godine i talijanskog redovnika Alberta Fortisa (1741.-1803.) iz 18. stoljeća. Čelebi stećke opisuje kao nadgrobne spomenike nepoznatih heroja, dok ih Fortis opisuje kao nadgrobne spomenike nepoznatih divova. Jedna od suvremenih istraživačica, Marian Wenzel (1932.-2002.) britanska povjesničarka umjetnosti američkog porijekla (Sl. 64), je uvelike utjecala na današnje znanje o stećcima. Wenzel sve dekorirane stećke datira od 1391. do 1535. godine na temelju inskripcija na stećcima u kojima se spominju imena vladara i plemića iz pisanih izvora koji su vezani za bosansko srednjovjekovlje.¹²²

Sačuvan je velik broj stećaka, pa će se na satu izdvojiti samo neki primjeri (Prezentacija 2/5). Postoje različite teorije i o točnom broju stećaka. Istraživači su iznijeli različite teorije o ukupnom broju stećaka. Janos Asboth (1845.-1911.) je tvrdio da ih ima 150 000, Kosta Hörmann (1850.-1921.) da ih ima 59 500, a Ćiro Truhelka (1865.-1942.) da ih ima 27 067. *Što mislite, koja od ovih teorija je najbliža točnom broju stećaka?* Prvi organizirani popis stećaka (1952.-1969.), izvršen prema nalogu jugoslavenskih prosvjetnih vlasti je pokazao da se na prostoru Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore nalazi oko 60 000 stećaka. Točan broj će biti vrlo teško utvrditi s obzirom da vjerojatno velik broj stećaka još nije otkriven. Bez obzira na sve to, velik broj dekorativnih kamenih spomenika upućuje na snažnu srednjovjekovnu društvenu zajednicu koja je živjela na središnjem prostoru zapadnog Balkana.¹²³ Svi lokaliteti koji su označeni na karti prikazanoj na početku sata su na popisu UNESCO-a. Najveći broj se nalazi u Bosni i Hercegovini

¹²⁰ Redžo Trako, *STEĆCI; Bosanska igra brojki i slova*, Soc. ekol. Zagreb, Vol. 20 (2011.), No. 1, str. 72.

¹²¹ *Isto*, str. 73-74.

¹²² *Isto*, 74.

¹²³ *Isto*, str. 77.-79.

pa će se iz tog razloga obraditi primjeri s lokaliteta u toj zemlji. Projekt nominacije stećaka započeo je 2009. godine pod nazivom *Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici* kao zajednički projekt Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Prijavljeno je 30 lokaliteta, 22 iz Bosne i Hercegovine, tri iz Srbije i tri iz Crne Gore te dva iz Hrvatske. Svi lokaliteti su proglašeni Svjetskom baštinom UNESCO-a 15. lipnja 2016. godine u Istanbulu.¹²⁴ *Znate li koji su još spomenici s područja Bosne i Hercegovine proglašeni Svjetskom baštinom UNESCO-a?* To su most Mehmed-Paše Sokolovića u Višegradu i područje Starog mosta starog grada Mostara.

Sada slijedi metodička vježba povezivanja prema načelu (Prezentacija 2/6). Učenici dobivaju radne listiće sa 12 prikaza stećaka različitih tipova. U ovom dijelu sata učenici još nisu upoznati s nazivima i tipovima stećaka, ali se očekuje da ih prepoznaju prema oblikovanju vidljivom na reprodukcijama koje su prikazane i na radnim listićima i na PowerPoint prezentaciji. Učenicima se naglašava da postoje četiri vrste, odnosno da moraju grupirati prikazane stećke u četiri grupe. Jednu grupu će zaokružiti crvenom bojom, drugu plavom, treću žutom i četvrtu zelenom. Ukoliko učenici ne koriste ili nemaju bojice, vježba se može odraditi grupiranjem pomoću linija: tankom, isprekidanom, valovitom i spiralnom linijom. Nakon metodičke vježbe, koja se radi samostalno, prikazuju se točna rješenja na prezentaciji te se zatim svaki tip stećka pojedinačno obrađuje. Učenicima se daje dovoljno vremena da isprave greške u radnim listićima ukoliko su pogriješili.

Na što vas podsjećaju prikazani stećci? Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka prema njegovu oblikovanju? Ovaj tip stećka se naziva ploča i čini 24% od ukupnog broja stećaka te je time na drugom mjestu po brojnosti (Prezentacija 2/7). U osnovi ploča ima oblik paralelopipeda te stećci visine do 30 centimetara spadaju pod skupinu ploča, a u rijetkim slučajevima mogu biti malo viši.¹²⁵ *Koje motive vidite na prikazanim stećcima? Na kojim dijelovima stećka se nalaze, uz rubove i/ili sredinu?* Na prvom stećku (Sl. 65) su vidljive dvije linije koje su prekinute s dva kruga unutar kojih se nalazi po jedan manji krug. Ovi geometrijski motivi se nalaze na središtu stećka, duž njegove veće strane. Na drugom stećku (Sl. 66) su također prikazani geometrijski motivi, ali i okomite i horizontalne linije koje se nalaze na rubovima stećka te su na svakom kutu prekinute krugom unutar kojeg se nalazi manji krug unutar kojeg je rozeta. Ovo su rubni ukrasi koji se nazivaju bordure i one se javljaju kao završetak nedovršenog stećka ili okvirni ukras grupe motiva

¹²⁴ *Stećci*, mrežna stranica Stećci (svjetska baština UNESCO-a) [https://bs.wikipedia.org/wiki/Ste%C4%87ci_\(svjetska_ba%C5%A1tina_UNESCO-a\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Ste%C4%87ci_(svjetska_ba%C5%A1tina_UNESCO-a)) (Pregledano 1. kolovoza 2020.)

¹²⁵ *Oblici stećaka*, mrežna stranica Kameno blago srednjovjekovne Bosne, <https://www.nekropola.ba/bs/oblici-stecaka> (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

ili figuralne scene. Ovo je vidljivo na trećem prikazanom stećku (Sl. 67) koji ima bordure s kosim linijama koje služe kao okvirni ukras za četiri rozete, tri na jednoj i jedna na drugoj strani. Ponekad se bordure upotrebljavaju za podjelu plohe, a najčešće su u Hercegovini, jugoistočno od Neretve.¹²⁶

Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka s ozbirom na njegovo oblikovanje? Ovaj tip stećka naziva se sanduk i čini 60% od ukupnog broja stećaka pa je to njihov najčešći oblik (Prezentacija 2/8). Visina sanduka je između 30 i 80 centimentara. S vremenom su se počeli ukrašavati te su se na njima počeli pojavljivati i brojni epitafi.¹²⁷ *Po čemu se prva dva stećka razlikuju od trećeg? Kojim motivima su stećci ukrašeni?* Prva dva stećka su ukrašena arhitektonskim motivima, dok je treći ukrašen ljudskim figurama. Na prvom stećku (Sl. 68) su vidljivi stupovi u donjem dijelu te se iznad nalaze dva reda ukrasa: geometrijski motivi i rozete. *Koji arhitektonski elementi su vidljivi na drugom stećku?* Na drugom stećku (Sl. 69) su vidljivi stupovi povezani potkovičastim lukovima iznad kojih su redovi također ukrašeni geometrijskim motivima i rozetama. Na trećem stećku (Sl. 70.) je vidljivo šest ljudskih figura koji su povezani na način da se likovi drže za ruke. *Prema vašem mišljenju, što prikazuje ova figuralna scena?* Ovo je prikaz kola iznad kojeg se nalazi bordura od spiralnih linija. Učenici bi također trebali primjetiti da je kosim linijama naznačeno da figure imaju haljine te je vjerojatno riječ o ženskim figurama.

Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka prema njegovu oblikovanju? Sljemenjak je tip stećka čiji gornja površina završava poput krova na dvije vode ili na sljeme (Prezentacija 2/9).¹²⁸ *Na što vas podsjeća ovaj tip stećka? Postoji li veza između tog oblika i njegove namjene kao nadgrobnog spomenika?* Oblik ovog stećka podsjeća na kuću koji se može povezati sa pojmom vječnog doma ili vječnog počivališta. Iako sljemenjaci nisu najbrojniji tipovi stećaka, oni su najukrašeniji i na njima se nalazi najviše natpisa. Klesani su i obrađivani elegantno, te su monumentalnost, skladnost, jednostavnost i otmjenost dosegli vrhunac na njima kada je riječ o srednjovjekovnoj nadgrobnoj umjetnosti stare bosanske države. *Koji je od ovih stećaka najsloženije ukrašen? Kojim motivima je ukrašen prvi stećak, a kojima drugi?* Prvi stećak (Sl. 71) je ukrašen samo bordurama od spiralnih i valovitih linija, dok je drugi (Sl. 72) ukrašen arhitektonskim elementima kao što su stupovi i polukružni lukovi iznad kojih se nalazi vinova loza. Treći stećak (Sl. 73) je najsloženije ukrašen. S prednje strane je ljudska figura s podignutom rukom koja se naziva orant ili molitelj. Sa strane se nalaze stupovi i potkovičasti lukovi dok su

¹²⁶ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965. str. 31.

¹²⁷ *Oblici stećaka*, mrežna stranica Kameno blago srednjovjekovne Bosne, <https://www.nekropola.ba/bs/oblici-stecaka> (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

¹²⁸ *Isto.*

iznad ovih motiva bordure. *Što mislite, zašto je ruka podignuta kod oranta?* Ruka je podignuta u znak molitve.

Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka? Ovi tipovi stećaka se nazivaju križevi, a njih ima najmanje, samo 0, 5% od ukupnog broja (Prezentacija 2/10). Oni obilježavaju kasnu fazu razvoja stećaka te fazu prelaska na oblike koji se koriste i danas.¹²⁹*Kojim motivima je ukrašen prvi stećak, a kojima drugi? Po čemu se razlikuje treći stećak od prethodna dva?* Uz rub prvog stećka (Sl. 74) su vidjive bordure od spiralnih linija, a na gornjim krakovima i u središtu četiri rozete. Vrh gornjeg kraka na drugom stećku (Sl. 75) je ukrašen polumjesecom, a u središtu je prikaz jelena. Na trećem stećku (Sl. 76) je u središtu prikazana ljudska figura s podignutom rukom, te se pored noga ove figure nalazi još jedna ljudska figura malih dimenzija. U desnom kraku, pored polegnute ruke, se nalaze strijela i luk. *Kojim motivima su ukrašavani stećci?* Nakon pojedinačne analize više stećaka od učenika se očekuje da istaknu motive kao što su: geometrijski motivi, bordure, arhitektonski motivi, ljudske figure (orant), figuralne scene (kolo), životinje, oružje, vinova loza, polumjesec i rozete. *Što mislite zašto su se koristili određeni motivi?* Nije poznat točan razlog odabira određenih motiva, ali učenicima se daje prilika da razmišljaju o mogućim razlozima za motive i njihovim simboličnim značenjima, kao na primjer da ljudi koji su bili okruženi šumom ukrašavaju stećke biljnim motivima, arhitektonski motivi kao imitacija groba kao vječnog doma i slično. *Koji motivi su vama najzanimljiviji?* Učenici moraju argumentirati svoj odgovor te im se u ovom dijelu sata daju upute za metodičku vježbu koja se radi samostalno. Učenicima se daje A4 papir bez linija na kojemu crtaju likovni rad inspiriran njima zanimljivim motivima sa stećaka. Ne moraju nužno nacrtati stećke. Mogu, na primjer, nacrtati kulturno-povijesni spomenik u svom mjestu koji su ukrasili s motivima obrađenima tijekom nastavnog sata, svoju sobu čije su zidove ukrasili motivima, svakodnevnne objekte i slično. Bez obzira što izaberu, nastavnik će pregledavati radove i ispitivati učenike: *Zašto upravo taj motiv? Kako te je inspirirao da nacrtáš rad na ovaj način?* Učenici moraju argumentirati svoje odgovore te nastavnik nagrađuje učenike koji to uspješno odrade.

Nakon odrađene vježbe za koju su učenici dobili 5-7 minuta, prikazuju im se četiri reprodukcije stećaka (Prezentacija 2/11). *Koje su razlike, a koje sličnosti između četiri prikazana stećka?* Nastavnik proziva učenike koji odgovaraju na pitanja pojedinačno kako bi se održao red u razredu. Oni bi trebali istaknuti da su sva četiri stećka ukrašena ljudskom figurom čija je desna ruka podignuta. Iznad ruke se nalazi krug, a na lijevoj strani su luk i strijela. Pored figure na prvom

¹²⁹ *Oblici stećaka*, mrežna stranica Kameno blago srednjovjekovne Bosne, <https://www.nekropola.ba/bs/oblici-stecaka> (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

stećku (Sl. 77) s lijeve strane je još jedna ljudska figura malih dimenzija čija je desna ruka također podignuta, a iznad ovog prikaza su bordure. Na drugom stećku (Sl. 78) se iznad prikaza ljudske figure nalazi vinova loza iznad koje je rozeta. Na trećem stećku (Sl. 79) se nalazi još jedna ljudska figura, također malih dimenzija kao na prvom stećku, ali s desne strane te ova figura nema podignutu ruku. Na četvrtom stećku (Sl. 80) se iznad ljudske figure nalaze bordure, a ispod luka i strijele se nalazi štit iza kojeg je prikazan mač te se ispod cijelog prikaza nalaze arhitektonski motivi. Učenici bi trebali primjetiti da su prikazani različiti tipovi stećaka. Prva dva stećka su sljemenjaci, treći je križ, a četvrti je sanduk. *Gdje se nalaze ovi stećci prema vašem mišljenju, na lokalitetu ili u muzeju? Što mislite, jesu li stećci sa jednog lokaliteta ili više njih? Svi prikazani stećci nalaze se na jednom lokalitetu, na nekropoli Radimlji.*

Nekropola Radimlja (Sl. 81) je jedan od najpoznatijih lokaliteta stećaka (Prezentacija 2/12). Nalazi se u Hercegovini, tri kilometra zapadno od Stoca. Radimlja je jedan od najvrjednijih spomeničkih lokaliteta srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini. Njezina vrijednost leži u brojnosti primjeraka, raznovrsnosti i zastupljenosti svih osnovnih odlika, relativno visokoj umjetničkoj kvalitetnoj izradi, bogatstvu plastičnih dekoracija te samoj dostupnosti i smještaju. Na nekropoli se nalaze 133 stećka, a 63 su ukrašena. Najviše stećaka je u obliku ploče, a samo tri stećka su u obliku križa iako je upravo stećak u obliku križa najpoznatiji s ovog lokaliteta. Orijehtacija stećaka je istok-zapad te su stećci gusto složeni. Karakteristični motivi koji se mogu ovdje vidjeti su: arhitektonski motivi, stilizirani križevi, ljudske i životinjske figure, vinova loza, motivi iz lova i motivi s oružjem. Dana 5. studenog 2002. godine nekropola Radimlja proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.¹³⁰

U ovom dijelu sata učenici se dijele u grupe, od 3 do 4 učenika. Učenici moraju pronaći fotografiju stećka i analizirati ga u pismenom obliku. Stećak se može pronaći na dva načina: tako da jedan učenik u grupi uzme mobitel i traže putem interneta ili da nastavnik svakoj grupi posudi knjigu o stećcima ili u kojoj se nalaze poglavlja o stećcima. Moraju pronaći stećak sa veoma složenom dekoracijom, sa ornamentalnim motivima i sa figuralnim scenama. Analiza treba imati odgovore na pitanja: *Na kojem lokalitetu se nalazi stećak? Kojeg je tipa? Kojim motivima je ukrašen?* Grupa čiji stećak bude veoma složen te čija analiza bude kvalitetna će biti vrednovana ocjenama, a učenici za ovu vježbu imaju maksimalno 7 minuta.

¹³⁰ Radimlja, nekropola stećaka, mrežna stranica JU Radimlja Stolac, https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Učenicima se na kraju sata prikazuju reprodukcije fotografija (Sl. 83-83) na kojima je vidljiva nemarnost i uništavanje stećaka (Prezentacija 2/13). Napominje se da se stećci uništavaju i nakon 2016. godine, kada su proglašeni Svjetskom baštinom UNESCO-a. Učenike se potiče da razmisle o zaštiti spomenika i predlože na koje načine se mogu zaštititi spomenici kao što su stećci.

7. Zaključak

Pisanje ovog diplomskog rada je simultano s promjenama u obrazovnom sustavu Republike Hrvatske. Nastavnicima, koji novim izmjenama imaju više slobode u osmišljavanju nastavnih sati, nude se reprezentativni primjeri iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine kojima mogu obogatiti godišnji izvedbeni kurikulum.

Likovni primjeri nisu izabrani nasumično. Oni su vrhunska umjetnička djela što govori i činjenica da se Stari Most u Mostaru, most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu i stećci nalaze na UNESCO-om popisu svjetske baštine. To je i jedan od razloga zašto su baš stećci izabrani za prijedlog nastavnog sata gdje se nastavnicima nudi detaljna artikulacija sata kako bi se olakšalo implementiranje u postojeći predmetni kurikulum. Sarajevo je također izabrano za prijedlog nastavnog sata, odnosno urbanizam Sarajeva čime se nudi učenicima da pokažu prethodno usvojeno gradivo iz urbanizma na novom likovnom primjeru.

Za kraj, važno je napomenuti da cilj ovoga rada nije nametnuti određene promjene u nastavnom planu i programu za nastavni predmet Likovna umjetnost, već dati prijedloge za nastavnike, kako mogu obogatiti svoj nastavne sate. Osim što učenici šire svoje znanje o umjetnosti i kulturi Bosne i Hercegovine, potiče se učenike u Republici Hrvatskoj na razmišljanje o umjetnosti susjednih zemalja i važnosti njezine zaštite.

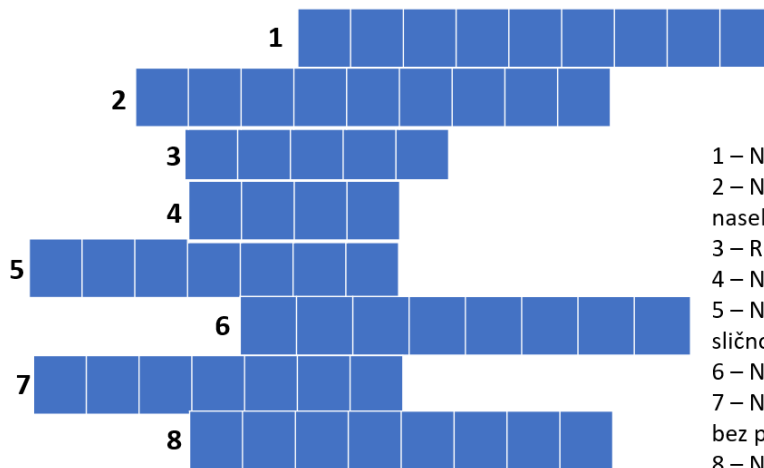
8. Prilozi

8.1. Radni listići za nastavni sat *Urbanizam Sarajeva*

Radni listić za uvodnu igru

Ime i prezime: _____ Razred: ____ Datum: _____

Zadatak 1. Nadopuni cijelu križaljku i otkrij temu današnjeg sata.

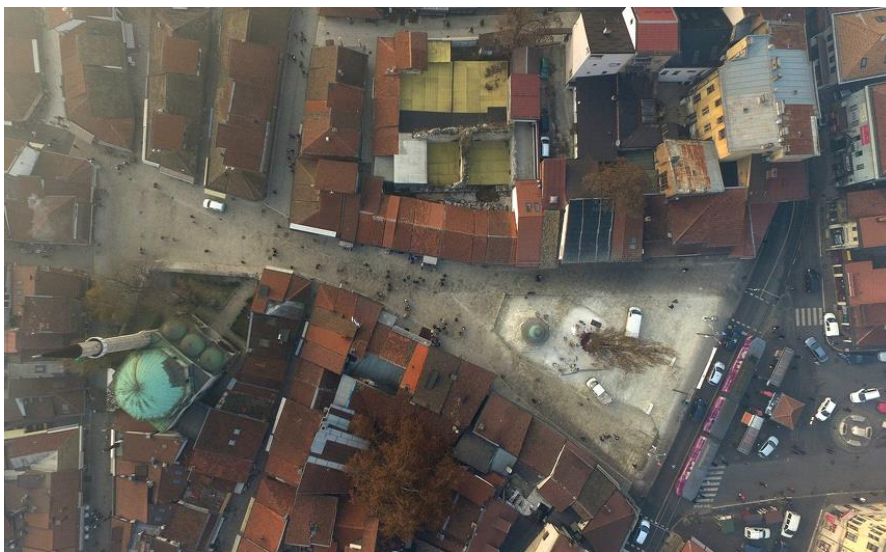

- 1 – Naziv za grad u obliku peterokrake zvijezde.
- 2 – Naziv za planiranje i projektiranje gradova i naselja.
- 3 – Rimski naziv za trg.
- 4 – Naziv za veliko urbano naselje.
- 5 – Naziv za prilazni put do trga, zgrade, dvorca i slično.
- 6 – Naziv za najstariji tip kuće.
- 7 – Naziv za sirotinjske četvrti koje su građene bez planiranja.
- 8 – Naziv za mlađe kameno doba.

Radni listić za metodičku vježbu 2

Ime i prezime: _____ Razred: ____ Datum: _____

Zadatak 1. Na tlocrtu upiši broj slike na mjestu gdje je ta slika nastala.

8.2.Radni listić za nastavni sat *Stećci*

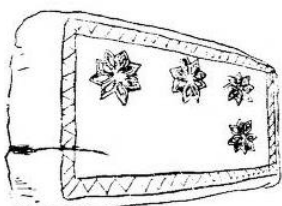
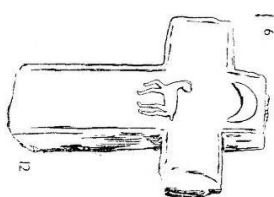
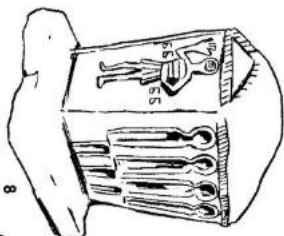
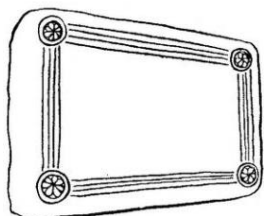
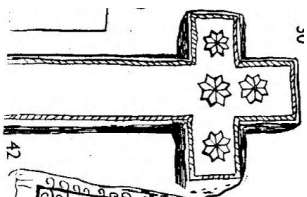
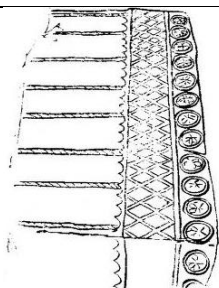
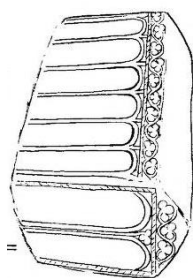
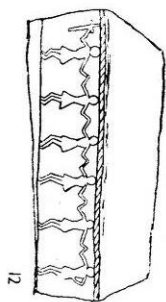
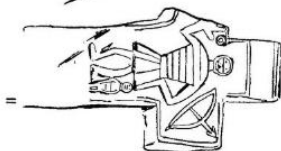
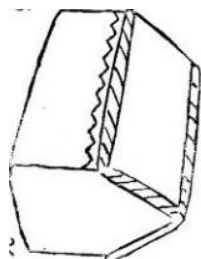
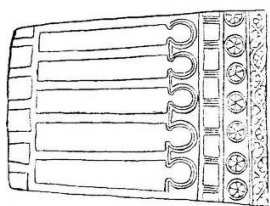
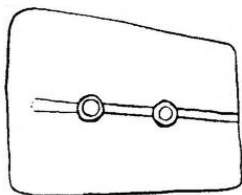
Radni listić za metodičku vježbu 1

Ime i prezime: _____

Datum: _____

Razred: _____

Zadatak 1. Na radnom listiću se nalazi 12 stećaka. Potrebno je podijeliti ih u četiri grupe prema njihovom oblikovanju. Jednu grupu treba zaokružiti crvenom bojom, drugu plavom, treću žutom i četvrtu zelenom.

8.3. Prezentacija za nastavni sat *Urbanizam Sarajeva*

1 S F O R Z I N D A
2 U R B A N I Z A M
3 F O R U M
4 G R A D
5 A V E N I J A
6 Z E M U N I C A
7 S L A M O V I
8 N E O L I T I K

1 – Naziv za grad u obliku peterokrake zvijezde.
2 – Naziv za planiranje i projektiranje gradova i naselja.
3 – Rimski naziv za trg.
4 – Naziv za veliko urbano naselje.
5 – Naziv za prilazni put do trga, zgrade, dvorca i slično.
6 – Naziv za najstariji tip kuće.
7 – Naziv za sirotinjske četvrti koje su građene bez planiranja.
8 – Naziv za mlađe kameno doba.

SARAJEVO

Prezentacija 1/1

Nastavni sat započinje metodičkom igrom u kojoj se očekuje od učenika da nadopune križaljku i otkriju temu sata.
(rješenja se pojavljuju naknadnom animacijom)

URBANIZAM SARAJEVA

Nastavni sat za 2. razred srednje škole

Prezentacija 1/2

Nakon završetka igre učenicima se predstavlja tema sata i nastavlja se metodom razgovora.

Jeste li ikada bili u Sarajevu? Što znate o njemu??

SARAJEVO prapovijest – rano željezno doba

- Glavni grad Bosne i Hercegovine
- Leži na obje obale rijeke Miljacke
- Prva naselja → neolitik
- Obrambena naselja → brončano doba
- Iliri → rano željezno doba

Prezentacija 1/3

Slika 33. Karta Bosne i Hercegovine, 2006.

Koji narod je vladao Dalmacijom u prvom stoljeću?

Rimsko naselje *Aqua S(...)*, današnja Ilidža, prikaz iz zraka

Prezentacija 1/4

Slika 34. Rimsko naselje, današnja Ilidža, prikaz iz zraka

Naknadnom animacijom se pojavljuje tekst.

Što mislite koje su građevine bile na ovom naselju, na temelju ostataka koje vidite na reprodukciji? Što mislite kako su Rimljani utjecali na urbanizaciju prostora današnjeg Sarajeva? Čega su Rimljani bili poznati graditelji?

SARAJEVO - Vrhbosna

Utvrda Hodidjed, osvojile Osmanlije 1451. godine

Prezentacija 1/5

Slika 35. Ostaci Hodidjeda

Slika 36. Približna rekonstrukcija arhitektonskog oblika Hodidjed, 2005.

Slika 37. Digitalna rekonstrukcija Hodidjeda

Koji su arhitektonski elementi prikazani na reprodukciji? Gdje se nalazi građevni objekt? Zbog čega je građen na ovaj način?

Zadatak 1. Nacrtati tlocrt prema zadanoj reprodukciji.

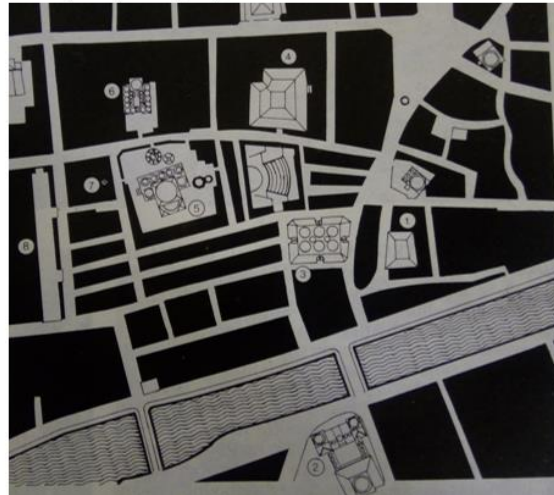

Prezentacija 1/6

Slika 38. Snimak starog grada iz zraka, Sarajevo, 2020.

Plan grada Sarajeva (Stari grad)

- 1-daire (robno skladište)
- 2-Carska džamija i Gazi Husrev begova knjižnica
- 3-Brusa-bezistan
- 4-Morića-han
- 5-Gazi Husrev begova džamija
- 6-Kuršumli –medresa
- 7-Sahat-kula
- 8-Gazi Husrev-begov bezistan i hamam

Prezentacija 1/7

Slika 39. Baščaršija u Sarajevu (plan i snimka), 1999.

Je li struktura grada organska ili geometrijska? Po čemu ste to prepoznali? Kojim linijama je prikazana rijeka, a kojim ulice i mostovi? Na koji način su prikazane građevine?

BAŠČARŠIJA

- Povijesni i kulturni centar grada
- XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković
- Oko 12 000 trgovačkih i zanatskih dućana

Baščaršijski trg (pogled iz zraka)

Prezentacija 1/8

Slika 40. Baščaršijski trg (pogled iz zraka), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković

Zadatak 2. – Na tlocrtu napišite broj slike na mjestu gdje je ta slika nastala.

Prezentacija 1/9

Slika 41. Bašaršija (detalj), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković

Slika 42. Bašaršijska džamija, Havadža Durak, 1528.

Slika 43. Bašaršija (detalj), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković

Slika 44. Sebilj, 1891, Bašaršija (Sarajevo)

Učenici na radnim listićima zabilježavaju brojevima mjesta na kojima su nastale reprodukcije prikazane na prezentaciji.

Prezentacija 1/10

Prvo rješenje metodičke vježbe koje se prikazuje naknadnom animacijom.

Što je prikazano na reprodukciji? Koja je funkcija objekta?

2

Prezentacija 1/11

Drugo rješenje metodičke vježbe koje se prikazuje naknadnom animacijom.

Što je prikazano na reprodukciji? Koja je funkcija objekta?

3

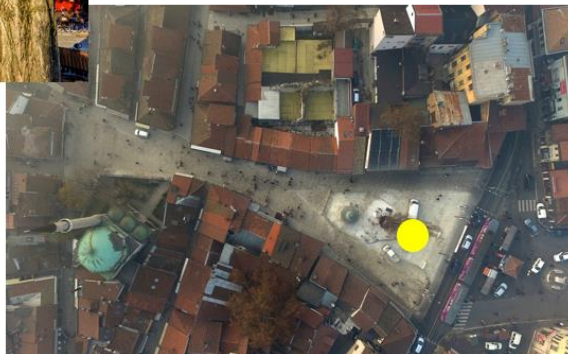
Prezentacija 1/12

Treće rješenje metodičke vježbe koje se prikazuje naknadnom animacijom.

Što je prikazano na reprodukciji? Koja je funkcija objekta?

4

Prezentacija 1/13

Četvrto rješenje metodičke vježbe koje se prikazuje naknadnom animacijom.

Što je prikazano na reprodukciji? Koja je funkcija objekta?

SARAJEVO VLADAVINA OSMANLIJA

- objekti vakufa Gazi Isa-bega Ishakovića
- duhovni, kulturni, socijalni i ekonomski centar regionalnog značenja
- 100 džamija, dvije crkve, sinagogu, tri medrese, šest hamama, tri bezistana, oko 1000 dućana, tri kamena, četiri drvena mosta i oko 50 000 stanovnika

Gazi Husrev-begova džamija, 1530./1531.

Prezentacija 1/14

Slika 45. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo

(tekst i legenda pojavljuju se naknadnom animacijom)

Koje su urbane funkcije srednjovjekovnih gradova? Jeste li ikada čuli za pojam vakuf? Koje građevine islamske kulture poznajete? Koja građevina je prikazana na reprodukciji? Koja je njena funkcija?

Zadatak 3. Nacrtati tlocrt prema zadanim reprodukcijama.

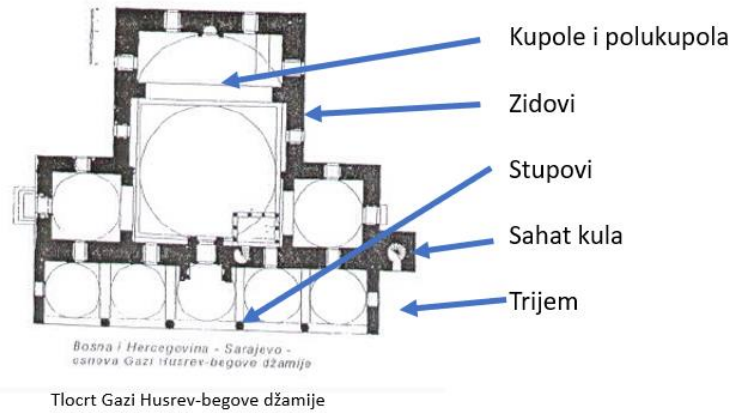
Gazi Husrev-begova džamija, 1530./1531.

Prezentacija 1/15

Slika 46. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo

Slika 47. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo (pogled iz zraka)

Koji konstruktivni i prostorni elementi su vidljivi na reprodukciji? Kakvi su lukovi? Koje veličine su prozori? Koliko džamija ima kupola? Što se nalazi ispred građevine?

Prezentacija 1/16

Slika 48. Tlocrt Gazi-Husrev begove džamije

(rješenja se prikazuju naknadnom animacijom)

Kojeg je oblika tlocrt? Od kojih se dijelova sastoji?

Gazi Husrev-begova džamija (unutrašnjost), 1530./1531.

Mahvil

Maksura

Prezentacija 1/17

Slika 49. Mahvil, unutrašnjost Gazi Husrev-begove džamija, 1530./1531.

Slika 50. Maksura, unutrašnjost Gazi Husrev-begove džamija, 1530./1531.

SARAJEVO – Mostovi iz osmanskog razdoblja

Kozija ćuprija, XVI. stoljeće

Šeher-ćehajina ćuprija, polovica XV. stoljeća

Latinska ćuprija, 1565.

Rimski most, prva polovica XVI. stoljeća

Prezentacija 1/18

Slika 51. Kozija ćuprija, XVI. stoljeće

Slika 52. Šeher-ćehajina ćuprija, polovica XV. stoljeća

Slika 53. Latinska ćuprija, 1565.

Slika 54. Rimski most, prva polovica XVI. stoljeća

Objekti Gazi Husrev-begova vakufa

Gazi Husrev-begov bezistan, 1555.

Gazi Husrev-begov hamam, nakon 1537.

Gazi Husrev-begova medresa, 1537.

Morića han, 1551.

Prezentacija 1/19

Slika 55. Hazi Husrev-begov bezistan, 1555.

Slika 56. Gazi Husrev-begov hamam, nakon 1537.

Slika 57. Gazi Husrev-begova medresa, 1537.

Slika 58. Morića han, 1551.

SARAJEVO

1878. – Prvog svjetskog rata

Gradska vijećnica, 1892.-1896., Ćiril Iveković

- Austro-ugarska monarhija; sedam gradskih kotara
- 60 000 stanovnika
- II. polovica XIX. stoljeća → tvornica duhana i čilima
- II. polovica XX. Stoljeća → metalna, tekstilna, eletrotehnička, kemijska, drvena industrija
- Reprezentativne zgrade u užem gradskom prostoru: Akademija nauke i umjetnosti BIH (1966.), Zemaljski muzej (1888.)

Prezentacija 1/20

Slika 59. Gradska vijećnica (pročelje), Sarajevo, 1892.-1896., Ćiril Iveković

SARAJEVO

Nakon Prvog svjetskog rata

- Razvitak industrijalizacije → veći broj stanovnika
- Rajon → početak općina
- XIV. zimske olimpijske igre (1984.)

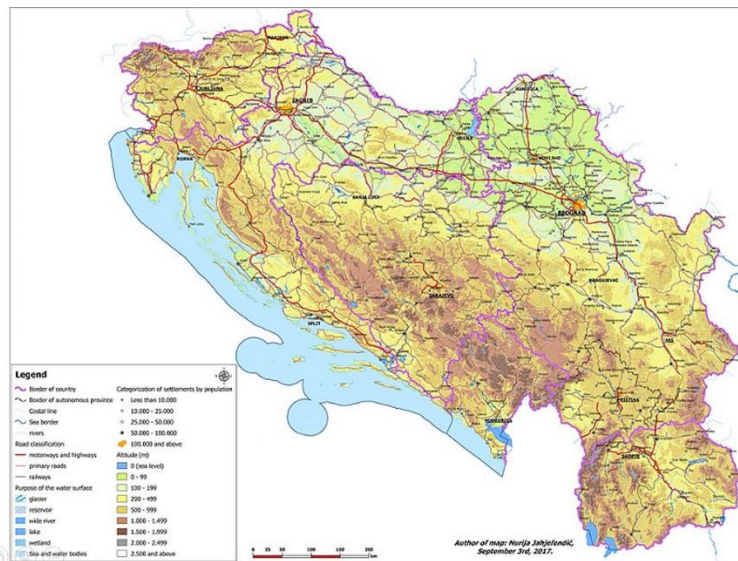

Prezentacija 1/21

Slika 60. XIV. zimske olimpijske igre, 1984.

Koji se važan događaj dogodio 1984. godine u Sarajevu?

8.4. Prezentacija za nastavni sat *Stećci*

Prezentacija 2/1

Slika 61. Karta Jugoslavije

Što prikazuje karta na reprodukciji? Od kada do kada je ta zemlja postojala? Koje su danas zemlje bivše Jugoslavije?

STEĆCI

- Bosanska specifičnost ili specifičan jugoslavenski fenomen
- Na području Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore

Prezentacija 2/2

Slika 62. Karta Bosne i Hercegovine (slijepa karta)

Tekst se pojavljuje naknadnom animacijom.

Koja zemlja je prikazana na reprodukciji? S kojima zemljama dijeli granicu? Prema vašem mišljenju, što je zajedničko svim lokalitetima? Jeste li čuli za stećke i znate li što su to stećci?

STEĆCI

- stećak je polegnuti ili uspravljeni kameni spomenik koji može biti manje ili više ukrašen, a ponekad ima i natpise.
- izloženi su javnosti te bilo tko može promijeniti njihov položaj, orijentaciju, lokaciju i oblik
- izvorna namjena stećaka nije poznata

Prezentacija 2/3

Slika 63. Reprodukcija stećka

Što mislite, kako ovo utječe na zaštitu stećaka? Što mislite tko je izrađivao stećke? Koja je bila njihova namjena?

Teorije o stećcima

- bogumili; bugarsko-bizantski kršćanski krivovjerni dualisti
- krstjani; kršćani dualističke Crkve bosanske
- bogati vlaški goniči konja kršćanske vjere
- Alberto Fortis → nadgrobni spomenici nepoznatih divova
- Evliya Čelebi → nadgrobni spomenici nepoznatih heroja
- Marian Wenzel dekorirane stećke datira od 1391. do 1535. godine

Marian Wenzel
(1932.-2002.)

Prezentacija 2/4

Slika 64. Marian Wenzel (reprodukcija fotografije lica)

Tekst se pojavljuje naknadnom animacijom.

Što je zajedničko svim teorijama?

Brojnost stećaka

- Janos Asboth (1845.-1911.) je tvrdio da ih ima 150 000
- Kosta Hörmann (1850.-1921.) da ih ima 59 500
- Čiro Truhelka (1865.-1942.) da ih ima 27 067

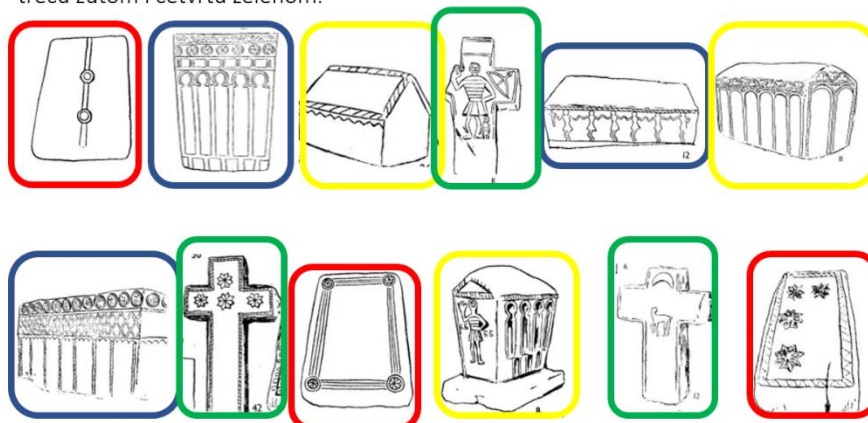
- Prvi organizirani popis stećaka (1952.-1969.) je pokazao da se na prostoru Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore nalazi oko 60 000 stećaka

- Stećci se nalaze na Popisu svjetske baštine UNESCO-a od 15. lipnja 2016. godine

Prezentacija 2/5

Što mislite, koja od ovih teorija je najbliža točnom broju stećaka? Zna li koji su još spomenici s područja Bosne i Hercegovine proglašeni Svjetskom baštinom UNESCO-a?

Zadatak 1. - Na radnom listiću se nalazi 12 stećaka. Potrebno je podijeliti ih u četiri grupe prema njihovom oblikovanju. Jednu grupu treba zaokružiti crvenom bojom, drugu plavom, treću žutom i četvrtu zelenom.

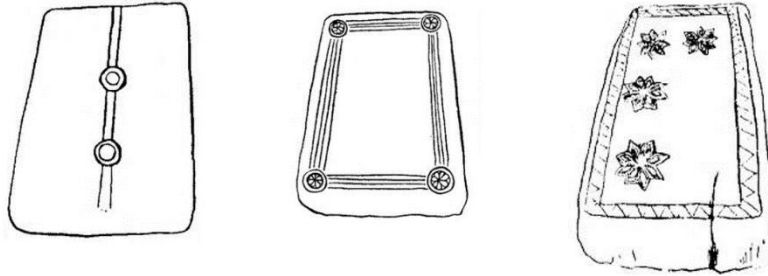

Prezentacija 2/6

Učenici samostalno rade metodičku vježbu povezivanja prema načelu.

Ploče

- u osnovi ploča ima oblik paralelopipeda te stećci visine do 30 centimetara spadaju pod skupinu ploča, a u rijetkim slučajevima mogu biti malo viši.

Prezentacija 2/7

Slika 65. Stećak ukrašen geometrijskim motivima

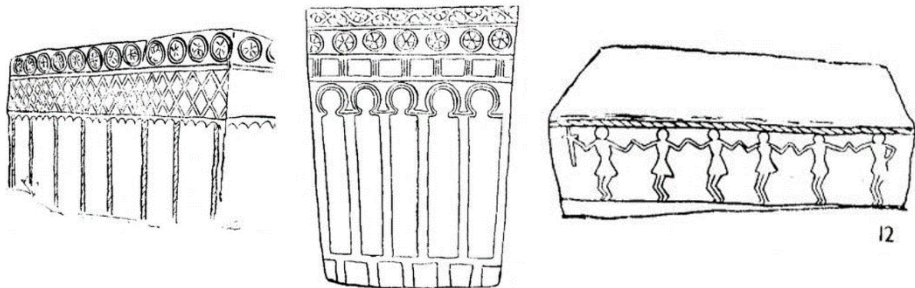
Slika 66. Stećak ukrašen bordurama

Slika 67. Stećak ukrašen bordurama i rozetama

Na što vas podsjećaju prikazani stećci? Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka prema njegovu oblikovanju? Koje motive vidite na prikazanim stećcima? Na kojim dijelovima stećka se nalaze, uz rubove i/ili sredinu?

Sanduk

- visina sanduka je između 30 i 80 centimetara. S vremenom su se počeli ukrašavati te su se počeli pojavljivati i brojni epitafi.

Prezentacija 2/8

Slika 68. Stećak ukrašen arhitektonskim motivima

Slika 69. Stećak ukrašen potkovičastim lukovima

Slika 70. Stećak ukrašen motivom kola

Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka s obzirom na njegovo oblikovanje? Po čemu se prva dva stećka razlikuju od trećeg? Kojim motivima su stećci ukrašeni? Koji arhitektonski elementi su vidljivi na drugom stećku? Prema vašem mišljenju, što prikazuje ova figuralna scena?

Sljemenjak

- sljemenjak je tip stećka čiji gornja površina završava u vidu krova na dvije vode ili na sljeme.

Prezentacija 2/9

Slika 71. Stećak ukrašen bordurama

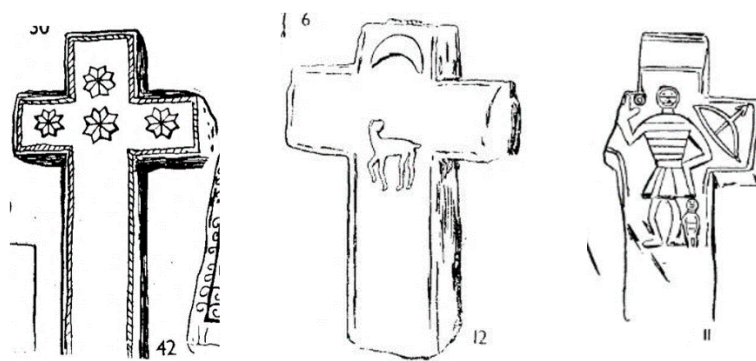
Slika 72. Stećak ukrašen arhitektonskim motivima

Slika 73. Stećak ukrašen orantom i potkovičastim lukovima

Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka prema njegovu oblikovanju? Na što vas podsjeća ovaj tip stećka? Postoji li veza između tog oblika i njegove namjene kao nadgrobnog spomenika? Koji je od ovih stećaka najstroženije ukrašen? Kojim motivima je ukrašen prvi stećak, a kojima drugi? Što mislite, zašto je ruka podignuta kod oranta?

Križ

- ovih tipovi stećaka ima najmanje, samo 0, 5% od ukupnog broja i oni obilježavaju kasnu fazu razvoja stećaka te fazu prelaska na oblike koji se koriste i danas.

Prezentacija 2/10

Slika 74. Stećak ukrašen bordurama i rozetama

Slika 75. Stećak ukrašen jelenom i polumjesecom

Slika 76. Stećak ukrašen ljudskom figurom

Što mislite, koji je naziv ovog tipa stećka? Kojim motivima je ukrašen prvi stećak, a kojima drugi? Po čemu se razlikuje treći stećak od prethodna dva? Kojim motivima su ukrašavani stećci? Što mislite zašto su se koristili određeni motivi? Koji motivi su vama najzanimljiviji? Zašto upravo taj motiv? Kako te je inspirirao da nacrtáš rad na ovaj način?

Prezentacija 2/11

Slika 77. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sljemenjak)

Slika 78. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sljemenjak)

Slika 79. Stećak ukrašen ljudskom figurom (križ)

Slika 80. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sanduk)

Koje su razlike, a koje sličnosti između četiri prikazana stećka? Gdje se nalaze ovi stećci prema vašem mišljenju, na lokalitetu ili u muzeju? Što mislite, jesu li stećci sa jednog lokaliteta ili više njih?

Nekropola Radimlja

- nalazi se u Hercegovini, tri kilometra zapadno od Stoca
- na nekropoli se nalaze 133 stećka, a 63 su ukrašena
- karakteristični motivi koji se mogu ovdje vidjeti su: arhitektonski motivi, stilizirani križevi, ljudske i životinjske figure, vinova loza, motivi iz lova i motivi s oružjem.

Prezentacija 2/12

Slika 81. Nekropola Radimlja

Na kojem lokalitetu se nalazi stećak? Kojeg je tipa? Kojim motivima je ukrašen?

Kako zaštititi spomenike?

Prezentacija 2/13

Slika 82. Prikaz uništenog stećka

Slika 83. Prikaz svjesnog uništavanja stećaka

8.5. Pojmovnik

Bezistan – u islamskim krajevima, tržnica ili kuća od kamena nadsvođena kupolama ili bačvastim svodom, najčešće usred čaršije

Ćuprija – most orijentalne gradnje

Džamija – mjesto za okupljanje pripadnika islamske vjeroispovijesti

Hamam – javno kupalište zatvorenog tipa

Han – istočnjački tip prenoćišta

Imaret – besplatna pučka kuhinja za siromahe, učenike medrese i putnike, obično uz džamiju

Mahale – stambene četvrti, su smještene na padinama brežuljaka u kojima je svako obiteljsko zdanje bilo povezano s glavnim ulicama, odnosno glavnim tokom što čini i krajnji čin kretanja

Mahvil – manja galerija namijenjena mujezinu (vjerskom službeniku u islamu koji s minareta upućuje poziv na molitvu)

Maksura - povišen prostor s ogradom za uzvanike nemuslimane kada bi prisustvovali molitvi u svečanim prilikama

Medresa – islamsko učilište

Sinagoga – isprva zborište, skupština i općina, a poslije židovska bogomolja

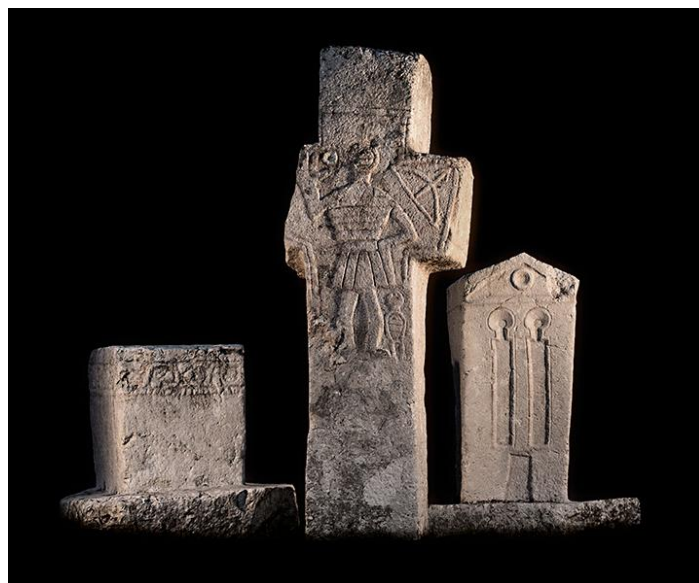
Šadrvan – zdenac za ritualno umivanje prije molitve

8.6.Slikovni materijal

Sl. 1. Stećci (razni oblici), XV –XVI stoljeće, nekropola Radimlja

Sl. 2. Stećci (razni motivi), XV –XVI stoljeće, nekropola Radimlja

Sl. 3. Stećak s prikazom vojvodske figure, XV –XVI stoljeće, nekropola Radimlja

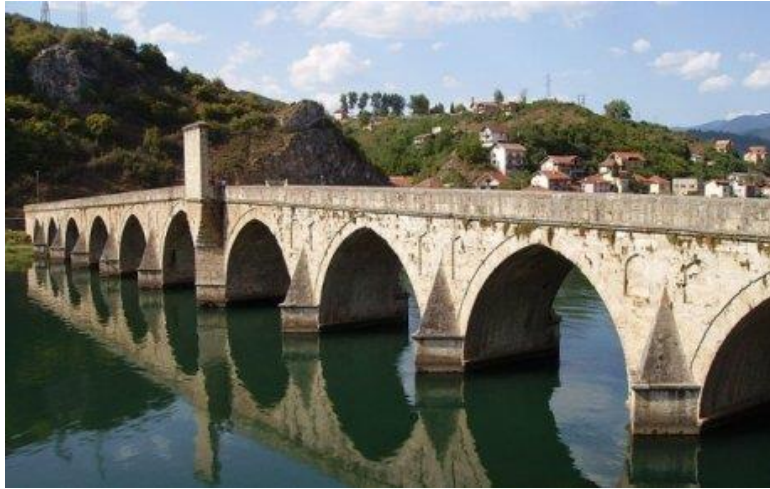
Sl. 4. Mimar Hayruddin, *Stari Most u Mostaru*, prikaz iz 1930. godine (prije rušenja 1993. godine)

Sl. 5. Stari Most u Mostaru, prikaz iz 2006. godine (nakon obnove 2004. godine)

Sl. 6. Mimar Sinan, *Most Mehmed-paše Sokolovića*, 1571.-1577., Višegrad

Sl. 7. Mimar Sinan, *Most Mehmed-paše Sokolovića*, (detalj), 1571.-1577., Višegrad

Sl. 8. Careva džamija, Sarajevo, 1566. (Izvorna godina gradnje je 1462.)

Sl. 9. Isa-begov hamam, Sarajevo, 1892. (Pretpostavka je da je godina izvorne gradnje 1462.)

Sl. 10. Ulica Telali, Sarajevo, (približan izgled ulice prije nastanka 1863.)

Sl. 11. Ulica Telali, Sarajevo, 2018.

Sl. 12. Plan Sarajevske čaršije, 1882.

Sl. 13. Dio Baškaršije, Sarajevo, (fotografija iz zraka), (fotografirano 2015.)

Sl. 14. Mitrej, III.-IV. stoljeće, stijena, Jajce

Sl. 15. Katakombe, XIV.- XV. stoljeće, Jajce

Sl. 16. Kraljevski portal (detalj), XV. stoljeće, Jajce

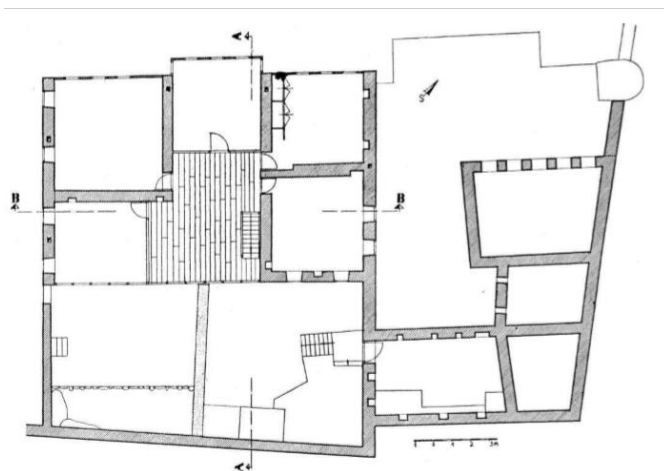
Sl. 17. Crkva Svete Marije, XII.-XIII. stoljeće, Jajce

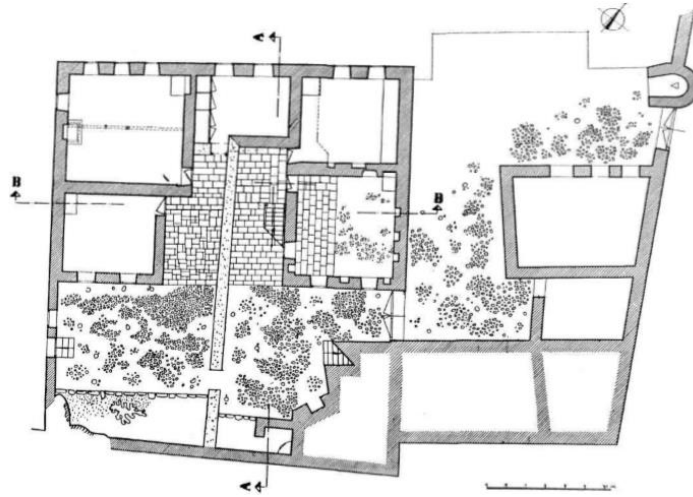
Sl. 18. Pogled na Počitelj iz zraka, (fotografirano 2010.)

Sl. 19. Kuća Gavrankapetanovića, tlocrt kata, 16.-17. stoljeće, Počitelj

Sl. 20. Kuća Gavrankapetanovića, tlocrt prizemlja, 16.-17. stoljeće, Počitelj

Sl. 21. Kuća Gavrankapetanovića, 16.-17. stoljeće, Počitelj (fotografirano 2007.)

Sl. 22. Naselje Blagaj (detalj), (fotografirano 2015. godine)

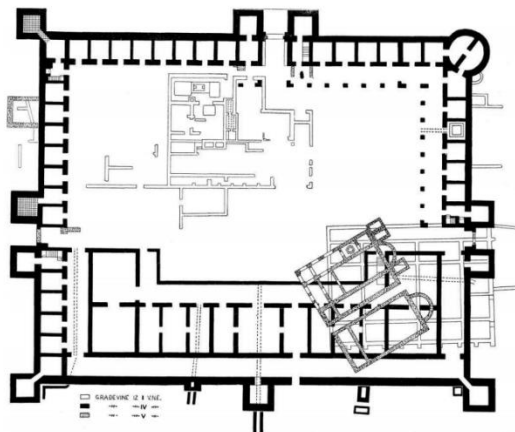
Sl. 23. Tekija na Blagaju, XVI. stoljeće, (fotografirano 2017. godine)

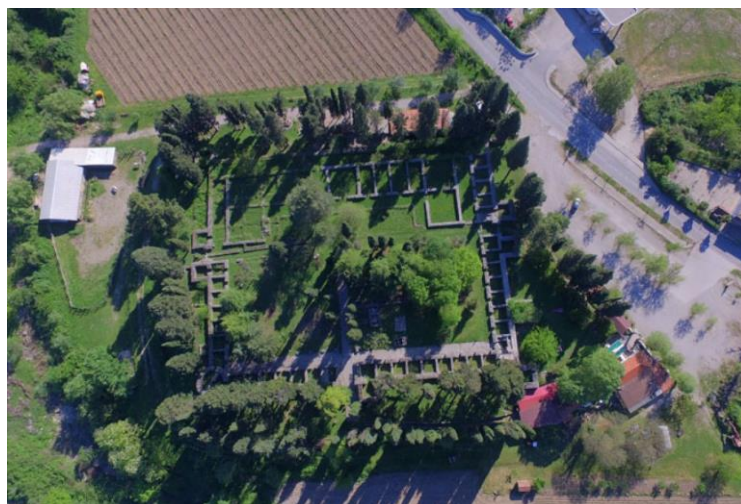
Sl. 24. Stambeni kompleks obitelji Velagić, XVI. stoljeće, (fotografirano 2007. godine)

Sl. 25. Plan Mogorjela (sa građevinama iz I., IV. i V. stoljeća).

Sl. 26. Mogorjelo (prikaz iz zraka), (fotografirano 2019. godine)

Sl. 27. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo (fotografirano 2018. godine)

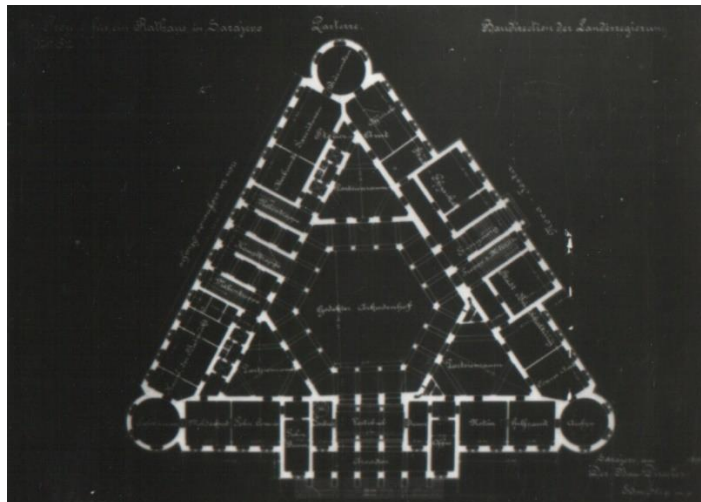
Sl. 28. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija (unutrašnjost), 1530.-1531., Sarajevo (fotografirano 2018. godine)

Sl. 29. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija (mramorni vodoskok), 1530.-1531.,
Sarajevo (fotografirano 2018. godine)

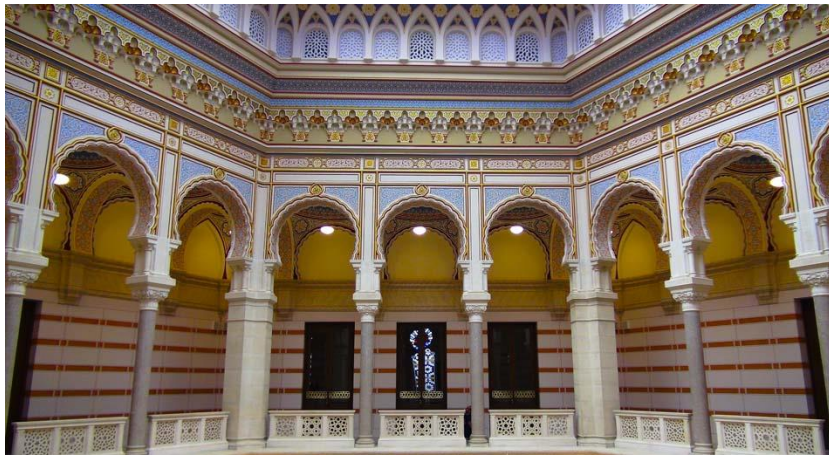
Sl. 30. Karlo Paržik, Gradska vijećnica (plan prizemlja), 1891., Sarajevo

Sl. 31. Ćiril Iveković, Gradska vijećnica (pročelje), 1892.-1896., Sarajevo, (fotografirano 2014.
godine)

Sl. 32. Ćiril Iveković, Gradska vijećnica (unutrašnjost), 1892.-1896., Sarajevo, (fotografirano 2014. godine)

Sl. 33. Karta Bosne i Hercegovine, 2006.

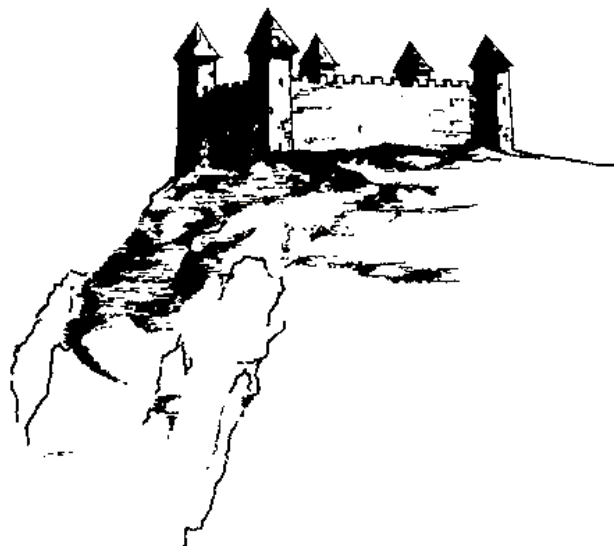
Sl. 34. Rimsko naselje, današnja Ilidža, prikaz iz zraka

Sl. 35. Ostaci Hodidjeda

Sl. 36. Približna rekonstrukcija arhitektonskog oblika Hodidjed, 2005.

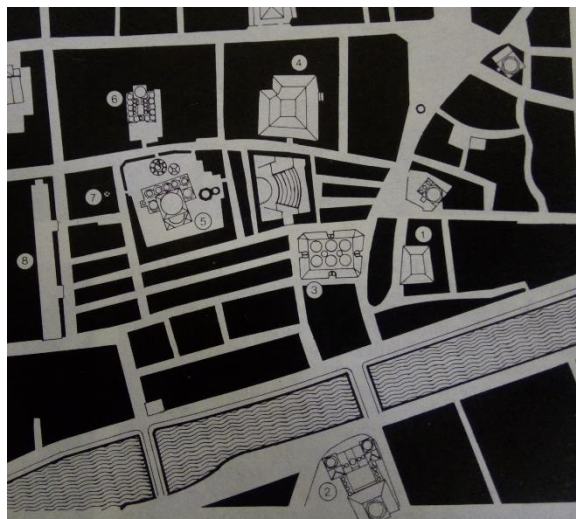
Sl. 37. Digitalna rekonstrukcija Hodidjeda

Sl. 38. Snimak starog grada iz zraka, Sarajevo, 2020.

Sl. 39. Baščaršija u Sarajevu (plan i snimka), 1999.

Sl. 40. Baščaršijski trg (pogled iz zraka), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković

Sl. 41. Baščaršija (detalj), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković

Sl. 42. Baščaršijska džamija, Havadža Durak, 1528.

Sl. 43. Baščaršija (detalj), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković

Sl. 44. Sebilj, 1891, Baščaršija (Sarajevo)

Sl. 45. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo

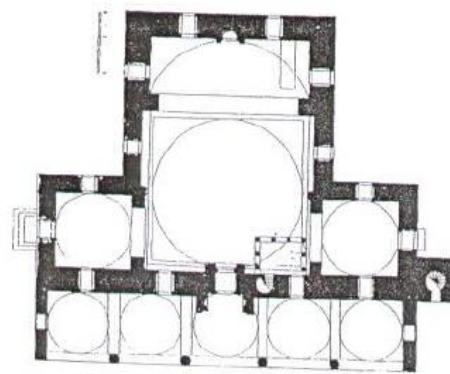
Sl. 46. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo

Sl. 47. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo (pogled iz zraka)

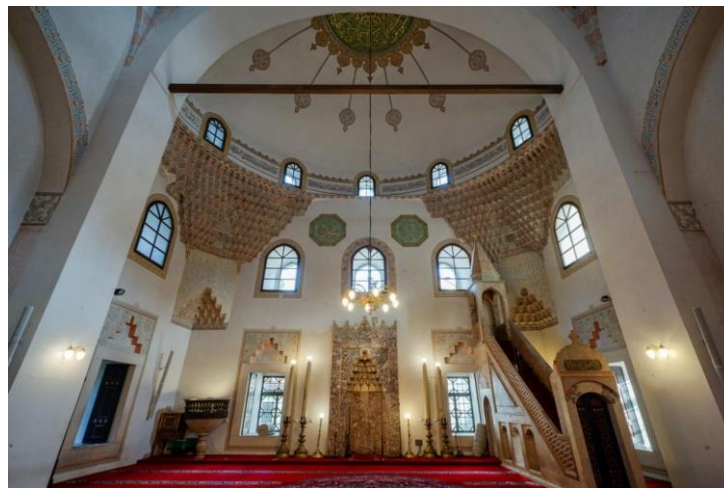

Sl. 48. Tlocrt Gazi-Husrev begove džamije

Bosna i Hercegovina - Sarajevo -
osnova Gazi Husrev-begove džamije

Sl. 49. Mahvil, unutrašnjost Gazi Husrev-begove džamija, 1530./1531.

Sl. 50. Maksura, unutrašnjost Gazi Husrev-begove džamija, 1530./1531.

Sl. 51. Kozija ćuprija, XVI. stoljeće

Sl. 52. Šher-ćehajina ćuprija, polovica XV. stoljeća

Sl. 53. Latinska ćuprija, 1565.

Sl. 54. Rimski most, prva polovica XVI. stoljeća

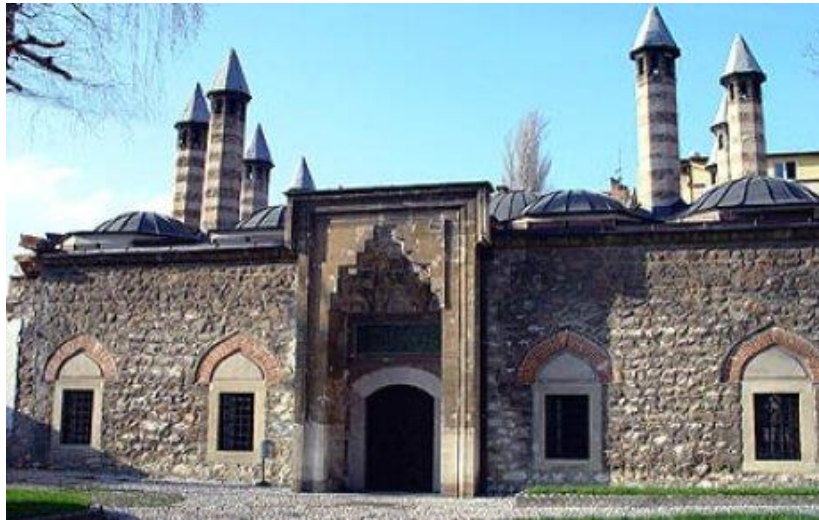
Sl. 55. Hazi Husrev-begov bezistan, 1555.

Sl. 56. Gazi Husrev-begov hamam, nakon 1537.

Sl. 57. Gazi Husrev-begova medresa, 1537.

Sl. 58. Morića han, 1551.

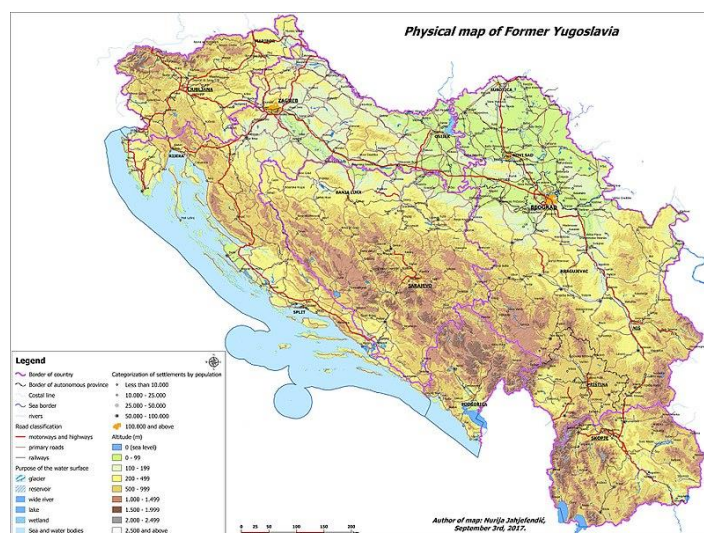
Sl. 59. Gradska vijećnica (pročelje), Sarajevo, 1892.-1896., Ćiril Iveković

Sl. 60. XIV. zimske olimpijske igre, 1984.

Sl. 61. Karta Jugoslavije

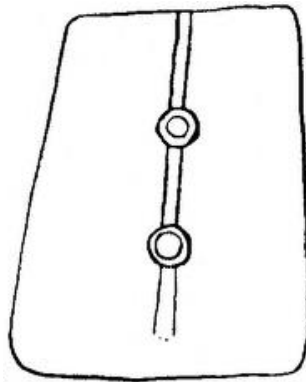
Sl. 62. Karta Bosne i Hercegovine (slijepa karta)

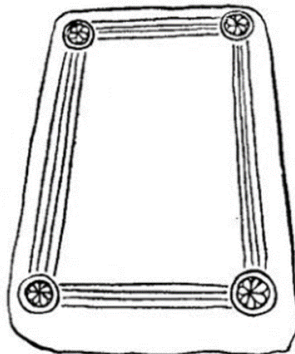
Sl. 63. Reprodukcija stećka

Sl. 65. Stećak ukrašen geometrijskim motivima

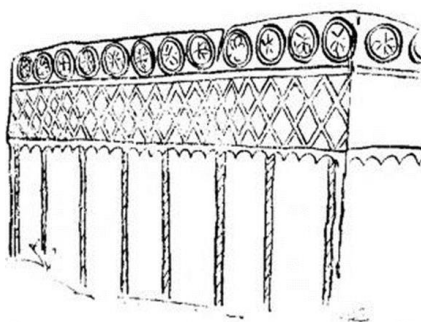
Sl. 66. Stećak ukrašen bordurama

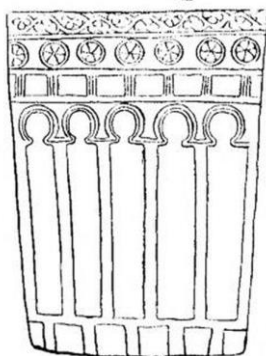
Sl. 67. Stećak ukrašen bordurama i rozetama

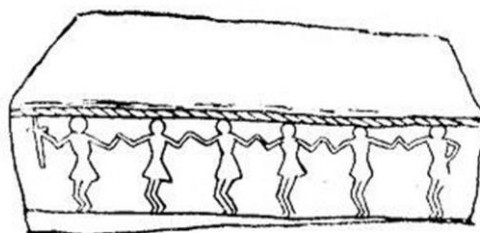
Sl. 68. Stećak ukrašen arhitektonskim motivima

Sl. 69. Stećak ukrašen potkovičastim lukovima

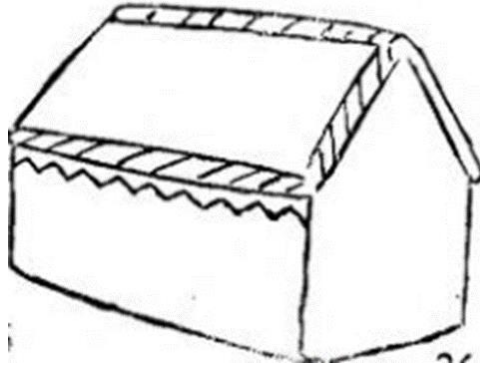

Sl. 70. Stećak ukrašen motivom kola

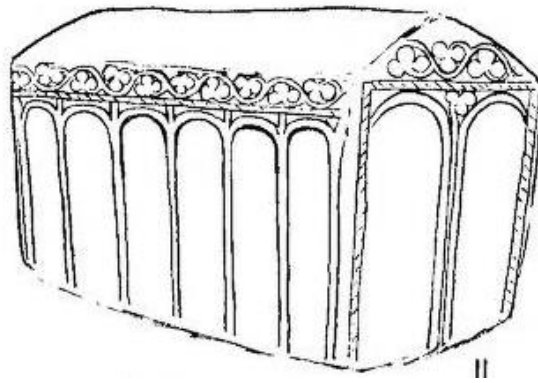

12

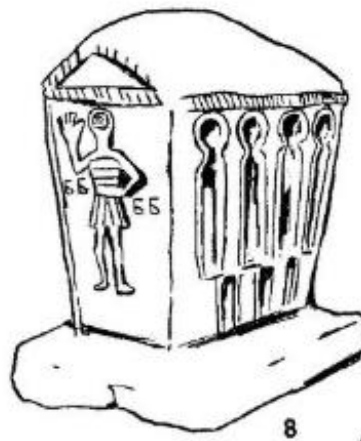
Sl. 71. Stećak ukrašen bordurama

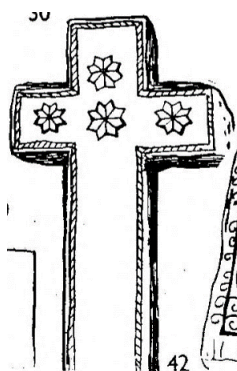
Sl. 72. Stećak ukrašen arhitektonskim motivima

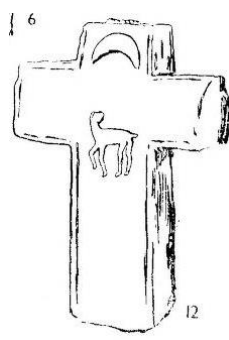
Sl. 73. Stećak ukrašen orantom i potkovičastim lukovima

Sl. 74. Stećak ukrašen bordurama i rozetama

Sl. 75. Stećak ukrašen jelenom i polumjesecom

Sl. 76. Stećak ukrašen ljudskom figurom

Sl. 77. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sljemenjak)

Sl. 78. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sljemenjak)

Sl. 79. Stećak ukrašen ljudskom figurom (križ)

Sl. 80. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sanduk)

Sl. 81. Nekropola Radimlja

Sl. 82. Prikaz uništenog stećka

Sl. 83. Prikaz svjesnog uništavanja stećaka

9. Popis i izvori slikovnog materijala

Slika 1. Stećci (razni oblici), XV–XVI stoljeće, nekropola Radimlja, mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 2. Stećci (razni motivi), XV–XVI stoljeće, nekropola Radimlja, mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 3. Stećak s prikazom vojvodske figure, XV–XVI stoljeće, nekropola Radimlja, mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 4. Mimar Hayruddin, *Stari Most u Mostaru*, prikaz iz 1930. godine (prije rušenja 1993. godine), mrežna stranica: https://bs.wikipedia.org/wiki/Stari_most#/media/Datoteka:Mostar-bruecke-1930.jpg (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 5. Stari Most u Mostaru, prikaz iz 2006. godine (nakon obnove 2004. godine), mrežna stranica: https://bs.wikipedia.org/wiki/Stari_most#/media/Datoteka:Stari_Most22.jpg (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 6. Mimar Sinan, *Most Mehmed-paše Sokolovića*, 1571.-1577., Višegrad, mrežna stranica: <http://www.historija.ba/d/171-most-mehmed-pase-na-unesco-voj-listi/> (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 7. Mimar Sinan, *Most Mehmed-paše Sokolovića*, (detalj), 1571.-1577., Višegrad, mrežna stranica: <https://www.logicno.com/zivotni-stil/kultura/na-drini-cuprija-most-mehmed-pase-sokolovica.html> (Pregledano 2. svibnja 2020.)

Slika 8. Careva džamija, Sarajevo, 1566., (Izvorna godina gradnje je 1462.), mrežna stranica: https://hr.wikipedia.org/wiki/Careva_d%C5%BEamija_u_Sarajevu#/media/Datoteka:Sarajevo_Kaisermoschee.JPG (Pregledano 2. svibnja 2020.)

Slika 9. Isa-begov hamam, Sarajevo, 1892. (Pretpostavka je da je godina izvorne gradnje 1462.), mrežna stranica: <https://hr.wikipedia.org/wiki/Isa->

[begov_hamam \(Sarajevo\)#/media/Datoteka: Sarajevo %E2%80%93 Isa-begov_hamam.jpg](#)

(Pregledano 2. svibnja 2020.)

Slika 10. Ulica Telali, Sarajevo, (približan izgled ulice prije nastanka 1863.), Emir i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija; Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2018., str. 33.

Slika 11. Ulica Telali, Sarajevo, 2018., Emir i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija; Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2018., str. 33.

Slika 12. Plan Sarajevske čaršije, 1882., Emir i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija; Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2018., str. 18.

Slika 13. Dio Baščaršije, Sarajevo, (fotografija iz zračne perspektive), 2015., mrežna stranica: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/pogled-na-bascarsijski-trg-iz-zraka-najpoznatiji-dio-sarajeva-u-novom-ruhu/151223104> (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 14. Mitrej, 3.-4. stoljeće, stijena, Jajce, *Jajce – Bosnia and Herzegovina*, JU „Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca“, str. 15.

Slika 15. Katakombe, XIV.-XV. stoljeće, Jajce, *Jajce – Bosnia and Herzegovina*, JU „Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca“, str. 19.

Slika 16. Kraljevski portal (detalj), XV. stoljeće, Jajce, *Jajce – Bosnia and Herzegovina*, JU „Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca“, str. 23.

Slika 17. Crkva Svete Marije, XII.-XIII. stoljeće, Jajce, *Jajce – Bosnia and Herzegovina*, JU „Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca“, str. 29.

Slika 18. Pogled na Počitelj iz zraka, 2010., mrežna stranica: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Po%C4%8Ditelj_-_pano.jpg (Pregledano 2. svibnja 2020.)

Slika 19. Kuća Gavrankapetanovića, tlocrt kata, 16.-17. stoljeće, Počitelj, Džemal Čelić, *Počitelj na Neretvi*, Spomenici kulture, Naše starine VII, str. 45.

Slika 20. Kuća Gavrankapetanovića, tlocrt prizemlja, 16.-17. stoljeće, Počitelj, Počitelj, Džemal Čelić, *Počitelj na Neretvi*, Spomenici kulture, Naše starine VII, str. 44.

Slika 21. Kuća Gavrankapetanovića, 16.-17. stoljeće, Počitelj (fotografirano 2007.), mrežna stranica: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pocitelj_dnes_umelecka_kolonije.jpg (Pregledano 2. svibnja, 2020.)

Slika 22. Naselje Blagaj (detalj), (fotografirano 2015. godine), mrežna stranica: <https://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/tekija-u-blagaju-misteriozna-gradjevina-na-buni-koja-privlaci-turiste-iz-cijelog-svijeta/150626073> (Pregledano 2. svibnja 2020.)

Slika 23. Tekija na Blagaju, XVI. stoljeće, (fotografirano 2017. godine), mrežna stranica: <https://www.haber.ba/vijesti/kultura/543773-legenda-o-tekiji-u-blagaju> (Pregledano 3. svibnja, 2020.)

Slika 24. Stambeni kompleks obitelji Velagić, XVI. stoljeće, (fotografirano 2007. godine), mrežna stranica: [https://hr.wikipedia.org/wiki/Blagaj_\(Mostar,_BiH\)#/media/Datoteka:Blagaj_1.jpg](https://hr.wikipedia.org/wiki/Blagaj_(Mostar,_BiH)#/media/Datoteka:Blagaj_1.jpg) (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 25. Plan Mogorjela (sa građevinama iz I., IV. i V. stoljeća), Đuro Basler, *Bazilike na Mogorjelu*, str. 46. <http://fmks.gov.ba/stara/download/zs/1958/5-1958.pdf> (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 26. Mogorjelo (prikaz iz zraka), (fotografirano 2019. godine), mrežna stranica: <https://www.bljesak.info/kultura/flash/villa-rustica-mogorjelo-uvrstena-u-projekt-rimsko-carstvo-i-vinske-ceste/271749#image-186671> (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 27. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., (fotografirano 2018. godine), Sarajevo, mrežna stranica: <https://www.otisak.ba/dzamiye-kao-simboli-spomenici-koji-krase-bh-gradove/> (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 28. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija (unutrašnjost), 1530.-1531., (fotografirano 2018. godine), Sarajevo, mrežna stranica: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/gazi-husrev-begova-dzamiya-sarajevska-ljepotica-koja-500-godina-prkosi-vremenu/302032#lg=1&slide=9> (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 29. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija (mramorni vodoskok), 1530.-1531., Sarajevo, (fotografirano 2018. godine), mrežna stranica: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/gazi-husrev-begova-dzamiya-sarajevska-ljepotica-koja-500-godina-prkosi-vremenu/302032#lg=1&slide=16> (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 30. Karlo Paržik, Gradska vijećnica (plan prizemlja), 1891., Sarajevo, mrežna stranica: <http://www.karloparzik.com/Illustrations-2to20.html> (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 31. Ćiril Iveković, Gradska vijećnica (pročelje), 1892.-1896., Sarajevo, (fotografirano 2014. godine), mrežna stranica: <http://vremeplov.ba/?p=3757> (Pregledano, 3. svibnja 2020.)

Slika 32. Ćiril Iveković, Gradska vijećnica (unutrašnjost), 1892.-1896., Sarajevo, (fotografirano 2014. godine), mrežna stranica: <http://vremeplov.ba/?p=3757> (Pregledano 3. svibnja 2020.)

Slika 33. Karta Bosne i Hercegovine, 2006., mrežna stranica: https://hr.wikipedia.org/wiki/Zemljopis_Bosne_i_Hercegovine#/media/Datoteka:Bk-map.png (Pregledano 28. lipnja 2020)

Slika 34. Rimsko naselje, današnja Ilidža, prikaz iz zraka, mrežna stranica: <http://h.etf.unsa.ba/RimskoNaslijedjeSarajeva/> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 35. Ostaci Hodidjeda, mrežna stranica: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/hodidjed/258826> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 36. Približna rekonstrukcija arhitektonskog oblika Hodidjed, 2005., mrežna stranica: <https://bs.wikipedia.org/wiki/Hodidjed#/media/Datoteka:Hodidjed.PNG> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 37. Digitalna rekonstrukcija Hodidjeda, mrežna stranica: <https://sarajevo.co.ba/znamenitosti/hodidjed/> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 38. Snimak starog grada iz zraka, Sarajevo, 2020.

Slika 39. Baščaršija u Sarajevu (plan i snimka), 1999., Jadranka Damjanov, Likovna umjetnost 2,

Slika 40. Baščaršija (pogled iz zraka), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković, Sarajevo, mrežna stranica: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/pogled-na-bascarsijski-trg-iz-zraka-najpoznatiji-dio-sarajeva-u-novom-ruhu/151223104> (Pregledano 26. travnja 2020.)

Slika 41. Baščaršija (detalj), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković (fotografirano 2019.), mrežna stranica: <https://radiosarajevo.ba/multimedia/foto/poletjela-golubica-sa-bascarsije-julski-dan-u-srcu-sehera/344241> (Pregledano 26. travnja 2019.)

Slika 42. Baščaršijska džamija, Havadža Durak, 1528., mrežna stranica: <https://sarajevo.travel/ba/sta-raditi/bascarsijska-dzamija/489> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 43. Baščaršija (detalj), XV. stoljeće, Isa-beg Ishaković, mrežna stranica:

<https://sarajevo.co.ba/znamenitosti/sebilj-na-bascarsiji/> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 44. Sebilj, 1891. Baščaršija (Sarajevo), mrežna stranica:

<https://www.fantasiatravel.hr/sarajevo-grad-vjecnog-optimizma-1-dio.aspx> (Pregledano 26. travnja 2020.)

Slika 45. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo (fotografirano 2016. godine), mrežna stranica: http://starigrad.ba/v2/single_kulturna_znamenitost.php?id=6 (Pregledano 26. travnja 2020.)

Slika 46. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo (fotografirano 2016. godine), mrežna stranica: http://starigrad.ba/v2/single_kulturna_znamenitost.php?id=6 (Pregledano 26. travnja 2020.)

Slika 47. Adžem Esir Ali, Gazi Husrev-begova džamija, 1530.-1531., Sarajevo (pogled iz zraka), mrežna stranica: <https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/gazi-husrev-begova-dzamija-sarajevska-ljepotica-koja-500-godina-prkosi-vremenu/302032> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 48. Tlocrt Gazi-Husrev begove džamije, mrežna stranica:

<https://dokumen.tips/documents/21559898-orientalna-arhitektura-u-bih.html> (Pregledano 28. lipnja, 2020)

Slika 49. Mahvil, unutrašnjost Gazi Husrev-begove džamija, 1530./1531., mrežna stranica:

<https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/gazi-husrev-begova-dzamija-sarajevska-ljepotica-koja-500-godina-prkosi-vremenu/302032> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 50. Maksura, unutrašnjost Gazi Husrev-begove džamija, 1530./1531., mrežna stranica:

<https://radiosarajevo.ba/metromahala teme/gazi-husrev-begova-dzamija-sarajevska-ljepotica-koja-500-godina-prkosi-vremenu/302032> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 51. Kozija ćuprija, XVI. stoljeće, mrežna stranica:

<https://sarajevo.co.ba/znamenitosti/kozja-cuprija/> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 52. Šeher-ćehajina ćuprija, polovica XV. stoljeća, mrežna stranica: <http://m.sarajevo-tourism.com/seher-cehajina-cuprija> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 53. Latinska ćuprija, 1565., mrežna stranica:

https://bs.wikipedia.org/wiki/Latinska_%C4%87uprija (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 54. Rimski most, prva polovica XVI. stoljeća, mrežna stranica:

https://hr.wikipedia.org/wiki/Rimski_most_kraj_Ilid%C5%BEe (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 55. Hazi Husrev-begov bezistan, 1555., mrežna stranica: <https://sarajevo.travel/ba/sta-raditi/gazi-husrev-begov-bezistan/490> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 56. Gazi Husrev-begov hamam, nakon 1537., mrežna stranica:

<https://porukevremena.wordpress.com/2014/10/09/hamami-u-tradiciji-bosnjaka/> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 57. Gazi Husrev-begova medresa, 1537., mrežna stranica: <https://www.historija.ba/d/160-otvorena-gazi-husrev-begova-medresa/> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 58. Morića han, 1551., mrežna stranica:

https://hr.wikipedia.org/wiki/Mori%C4%87a_han_u_Sarajevu (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 59. Ćiril Iveković, Gradska vijećnica (pročelje), 1892.-1896., Sarajevo, (fotografirano 2013. godine), mrežna stranica:

https://hr.wikipedia.org/wiki/Gradska_vije%C4%87nica_u_Sarajevu#/media/Datoteka: Sarajevo Tram-506 Line-3 2013-10-14.jpg (Pregledano 26. travnja 2020.)

Slika 60. XIV. zimske olimpijske igre, 1984. mrežna stranica: <http://fbl.ba/na-danasnji-dan-prije-36-godina-pocele-su-14-zimske-olimpijske-igre-u-sarajevu/> (Pregledano 28. lipnja 2020.)

Slika 61. Karta Jugoslavije, mrežna stranica:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Fizi%C4%8Dka_karta_SFR_Jugoslavije.jpg
(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 62. Karta Bosne i Hercegovine (slijepa karta), mrežna stranica:

[https://bs.wikipedia.org/wiki/Ste%C4%87ci_\(svjetska_ba%C5%A1tina_UNESCO-a\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Ste%C4%87ci_(svjetska_ba%C5%A1tina_UNESCO-a))
(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 63. Reprodukcijska stećka, mrežna stranica: <https://lupiga.com/vijesti/hrvatski-stecci-i-druge-budalastine-by-boris-dezulovic> (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 64. Marian Wenzel (reprodukcija fotografije lica), mrežna stranica:

https://bs.wikipedia.org/wiki/Marian_Wenzel#/media/Datoteka:Mwenzel.JPG (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 65. Stećak ukrašen geometrijskim motivima, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 66. Stećak ukrašen bordurama, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 67. Stećak ukrašen bordurama i rozetama, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 68. Stećak ukrašen arhitektonskim motivima, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 69. Stećak ukrašen potkovičastim lukovima, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 70. Stećak ukrašen motivom kola, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 71. Stećak ukrašen bordurama, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 72. Stećak ukrašen arhitektonskim motivima, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 73. Stećak ukrašen orantom i potkovičastim lukovima, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 74. Stećak ukrašen bordurama i rozetama, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 75. Stećak ukrašen jelenom i polumjesecom, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 76. Stećak ukrašen ljudskom figurom, mrežna stranica:

<https://archive.org/details/MarianWencelUKRASNIMOTIVINASTECIMA/mode/2up>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 77. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sljemenjak), mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 78. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sljemenjak) , mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 79. Stećak ukrašen ljudskom figurom (križ) , mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 80. Stećak ukrašen ljudskom figurom (sanduk) , mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 81. Nekropola Radimlja, mrežna stranica:

https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 82. Prikaz uništenog stećka, mrežna stranica: <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/profesor-imamovic-unistavanju-nekropole-stecaka-ovo-je-stravnicno/334921>

(Pregledano 2. kolovoza 2020.)

Slika 83. Prikaz svjesnog uništavanja stećaka, mrežna stranica:

<https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/prof-imamovic-o-unistavanju-stecaka-ovo-je-vandalizam-udaraju-na-temelje-bosne/367667> (Pregledano 2. kolovoza 2020.)

10. Popis literature

1. Alija Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 3-4, str. 243-244.
2. Antun Karaman, *Likovna umjetnost 2 - Opća povijest umjetnosti: od prapovijesti do suvremenosti*, udžbenik za drugi razred gimnazije s dvogodišnjim programom, Zagreb, Školska knjiga, 2009.
3. Blanka Petrinec Fulir, Natalija Stipetić Ćus, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 2: sklopovi života od prapovijesti do danas*, udžbenik za drugi razred srednjih škola s dvogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.
4. Dragan Markovina, *Između crvenog i crnog*, Zagreb;Plejada; Sarajevo: Univeristy press-Magistrat izdanja, 2014., str. 180.-183.
5. Džemal Čelić, *Počitelj na Neretvi*, Spomenici kulture, Naše starine VII, str. 18.
6. Edin Veletovac, *Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX i XXI stoljeća*, str. 317.
7. Edita Vučić, *Nekropole Zapadne Hercegovine: Stupanj ugroženosti i smjernice za njihovu zaštitu*; Forum o proučavanju, zaštiti i promociji stećaka, Historijski muzej, BiH, Sarajevo, 2019.
8. Emir i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija; Od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Sarajevo: Arhitektonski fakultet, 2018., str. 32-33.
9. Esad Kurtović, *570.godina spomena Počitelja (1444-2014)*, Godišnjak travanj, 2014, str. 273-277.
10. Hrvoje Kekez, *Knezovi Blagajski i tvrdi grad Blagaj nakon osnutka Jajačke banovine 1464. godine*, str. 174.
11. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 1: Uvod*, udžbenik za prvi razred likovne umjetnosti, Zagreb: Školska knjiga, 1973.
12. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 2: Povijesni pregled, umjetnost u Hrvatskoj, moderna umjetnost*, Zagreb: Školska knjiga, 1998.
13. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 3: Povijesni pregled*, udžbenik za treći razred gimnazije, strukovne i umjetničke škole, Zagreb: Školska knjiga, 2015.

14. Jadranka Damjanov, *Likovna umjetnost 4: Moderna i suvremena umjetnost*, udžbenik za četvrti razred za gimnazije, srednje strukovne i umjetničke škole, Zagreb: Školska knjiga, 2015.
15. *Jajce – Bosnia and Herzegovina*, JU „Agencija za kulturno-povijesnu i prirodnu baštinu i razvoj turističkih potencijala grada Jajca“, str. 1-27.
16. Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima. Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965., str. 12-13.
17. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 1*, udžbenik za prvi razred srednjih škola s dvogodišnjim i četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2009.
18. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 2*, udžbenik za drugi razred srednjih škola s četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.
19. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 3*, udžbenik za treći razred srednjih škola s četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.
20. Natalija Stipetić-Ćus, Zrinka Jurić-Avmedoski, Blanka Petrincec Fulir, Elen Zubak, *Likovna umjetnost 4*, udžbenik za četvrti razred srednjih škola s četverogodišnjim programom, Zagreb: Alfa, 2014.
21. Nedžad Kurto, *Vijećnica u Sarajevu*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, str. 26.
22. Radovan Ivančević, *Likovni govor: uvod u svijet likovnih umjetnosti*, udžbenik za prvi razred gimnazije, Zagreb: Profil, 1997.
23. Radovan Ivančević, *Stilovi razdoblja život 1: od paleolitika do predromanike*, udžbenik za drugi razred gimnazije, Zagreb: Profil, 2009.
24. Radovan Ivančević, *Stilovi razdoblja život 2: or romanike do secesije*, udžbenik za treći razred gimnazije, Zagreb: Profil, 2009.
25. Radovan Ivančević, *Stilovi razdoblja život 3: umjetnost i vizualna kultura 20.stoljeća*, udžbenik za četvrti razred gimnazije, Zagreb: Profil, 2009.
26. Redžo Trako, *STEĆCI; Bosanska igra brojki i slova*, Soc. ekol. Zagreb, Vol. 20 (2011.), No. 1, str. 72-79.

27. *Regulacioni plan historijskog područja gradskog područja Blagaj za period od 2011. do 2021.*; *Urbanistička osnova*, Institut za građevinarstvo, „IG“ d.o.o, Banja Luka, 2013., str. 23-24.
28. Salmedin Mesihović, *Blagaj u arheološkim istraživanjima-pregled*, Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe vrela Bune i Blagajske tekije, Mostar, 2009., str. 23.
29. Sanda Šljivo, *Digitalizacija kulturne baštine na primjeru rimske vile na Ilidži*, *Bosniaca*, 2017; 22: 97-98
30. Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982., str. 63-77.
31. Zoran E. Bibanović, *Kulturno i prirodno naslijeđe Sarajeva – Priručnik za turističko vođenje*, Sarajevo, Markentiško informativni biro d.o.o. - MiB, 2015., str. 113-116.

10.1. Internetski izvori

1. *Bezistan*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7382> (Pregledala 3. srpnja, 2020.)
2. *Blagaj*, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža – <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8035> (Pregledano 4. travnja, 2020.)
3. *Bosnia and Herzegovina*, Properties inscribed on the World Heritage List, <https://whc.unesco.org/en/statesparties/ba> (Pregledano 11. siječnja, 2020.)
4. Cjelovita kurikularna reforma, <http://www.kurikulum.hr/> (Posjećeno 29. rujna, 2019.)
5. *Ghazi Husrev-beg's mosque*, mrežna stranica Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, <https://begovadzamija.ba/en/ghazi-husrev-begs-mosque/> (Pregledala 3. srpnja, 2020)
6. *Hamam*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24234> (Pregledala 3. srpnja, 2020)
7. *Han*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24298> (Pregledala 3. srpnja, 2020)
8. *Historija*, mrežna stranica Morića Han, <https://www.vakuf-gazi.ba/tour/morica-han/> (Pregledala 3. srpnja, 2020)

9. *Historija i tradicija Bašćaršije*; Mrežna stranica Bašćaršija, <https://bascarsija.info/bascarsija> (Pregledano 26. travnja, 2020.)
10. *Hodidjed*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 29. 6. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25855>
11. *Jugoslavija*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2020. Pristupljeno 1. kolovoza. 2020. <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29463>
12. Jure Radnić, Alen Harapin, Marija Smilović, Nikola Grgić i Mladen Glibić, »Statička i dinamička analiza starog kamenog mosta u Mostaru«, u: *Građevinar 8/2012*, str. 656. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewjV1uiuxp7nAhWDIVAKHXxtBaQQFjADegQICRAB&url=https%3A%2F%2Fhrcak.srce.hr%2Ffile%2F128605&usq=AOvVaw0wA6rlXbYEhpLmcWhcvPTN> (Pregledano 25. siječnja, 2020.).
13. Krešimir Šaravanja, Davor Popić, Tomislav Marić i Jelena Radić-Kostura, »Analiza raspoloživih rezultata ispitivanja kamena „Tenelija“«, u: *Elektronički zbornik radova građevinskog fakulteta*, str. 247. https://gf.sum.ba/e-zbornik/e-Zbornik_pi_20.pdf. (Pregledano 25. siječnja, 2020.).
14. *Medresa*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.
15. *Mehmed-paša Sokolović*, Proleksis enciklopedija, <https://proleksis.lzmk.hr/46352/> (Pregledano, 2. veljače, 2020.)
16. *Mimar Hayrrudin*, <https://archnet.org/authorities/2741> (Pregledano 14. veljače, 2020.).]
17. *Mimar Sinan ili Mimar Koča Sinan ibn Abd al-Mannan*, Proleksis enciklopedija, <https://proleksis.lzmk.hr/45921/> (Pregledano 2. veljače, 2020.)
18. *Mostar*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42087> (Pregledano 14. veljače, 2020.).
19. *Mostovi Sarajeva*, mrežna stranica Sarajevo Tourism, <http://m.sarajevo-tourism.com/mostovi-sarajeva> (Pregledala 3. srpnja, 2020)
20. *Nacionalni kurikulum međupredmetne teme: Građanski odgoj i obrazovanje*, <http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/03/Gra%C4%91anski-odgoj.pdf> (Posjećeno 17. studenog, 2019.)
21. Naida Ademović, »Mostovi u doba Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini«, u: *Research gate*, broj 14, prosinac, 2017. str. 32-38.,

- https://www.researchgate.net/publication/322204057_MOSTOVI_U_DOBA_OSMANS_KOGA_CARSTVA_U_BOSNI_I_HERCEGOVINI_BRIDGES_FROM_THE_OTTOMAN_PERIOD_IN_BOSNIA_AND_HERZEGOVIN (Pregledano 25.siječnja, 2020.)
22. *Nastavni plan i program iz Likovne umjetnosti*, Glasnik ministarstva kulture i prosvjete, 1994., http://dokumenti.ncvvo.hr/Nastavni_plan/gimnazije/obvezni/likovni.pdf (Posjećeno 17.studenog 2019.)
23. Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, *Odluka o proglašenju povijesne građevine – Gradske vijećnice u Sarajevu nacionalnim spomenikom BiH*, 2006. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2860 (Pregledano 13. travnja, 2020).
24. *Oblici stećaka*, mrežna stranica Kameno blago srednjovjekovne Bosne, <https://www.nekropola.ba/bs/oblici-stecaka> (Pregledano 2. kolovoza 2020.)
25. *ODLUKA-Historijsko područje – nekropola stećaka Radimlja kod Stoca*, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=607 (Pregledano 14.veljače, 2020.)
26. *Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije u Republici Hrvatskoj*, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_162.html (Posjećeno 16. studenog, 2019.)
27. *Radimlja, nekropola stećaka*, mrežna stranica JU Radimlja Stolac, https://www.radimlja.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=18:radimlja&catid=25:znamenitosti&Itemid=174 (Pregledano 2. kolovoza 2020.)
28. *Sahat-kula*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 29. 6. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54009>
29. *Sarajevo*; Mrežna stranica Leksikografski zavod Miroslav Krleža - Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=54582> (Pregledano, 21.veljače, 2020.)
30. *Sebilj*; Mrežna stranica Bašćarsija, <https://bascarsija.info/bascarsija/vazni-objekti/item/819-sebilj> (Pregledano 25. travnja, 2020).
31. *Stećci*, mrežna stranica Stećci (svjetska baština UNESCO-a) [https://bs.wikipedia.org/wiki/Ste%C4%87ci_\(svjetska_ba%C5%A1tina_UNESCO-a\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Ste%C4%87ci_(svjetska_ba%C5%A1tina_UNESCO-a)) (Pregledano 1. kolovoza 2020.)
32. *Vakuf*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža - Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63672> (Pregledano 22. veljače, 2020.)

33. Vlasta - Jelena Žuljić, Nihad H. Čengić, Jasenka Čakarić, *Sarajevo Metropolita - Model razvoja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet Sarajevo, 2015., str. 27.
34. *Vrhbosna*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 29. 6. 2020.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65477>

11. Sažetak / Summary

Mogućnosti implementacije tema iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine u nastavu Likovne umjetnosti

Pisanje ovoga rada započeto je analizom *Nastavnog plana i programa iz Likovne umjetnosti* te analizom 14 udžbenika za Likovnu umjetnost. Obje analize su imale istu hipotezu koja je naknadno potvrđena, a to je da nastavni plan i program te udžbenici sadrže malen broj likovnih primjera iz bosansko-hercegovačke umjetničke baštine. Zatim je izabrano 10 likovnih primjera koji su opisani na način da je prvo objašnjen povijesni kontekst njihova nastanka, likovne karakteristike te njihova relevantnost. Potom su izabrana dva likovna primjera: *stećci* i *Sarajevo*, odnosno urbanizam Sarajeva, koji su poslužili kako bi se dali prijedlozi nastavnih sati sa svim potrebnim dodacima, kao što su: odgojno-obrazovni ciljevi i ishodi sada, nastavne metode i oblici rada, artikulacija sata, metodičke vježbe, radni listići te reprodukcije slajdova PowerPoint prezentacije.

Ključne riječi: nastavni predmet *Likovna umjetnost*, *nastavni plan i program*, *kurikulum*, *umjetnička baština Bosne i Hercegovine*

The possibilities of implementing Bosnian and Herzegovinian art inheritance topics into Fine Arts curriculum

The writing of this thesis started with the analysis of the Fine Arts curriculum and with the analysis of 14 textbooks for Fine Arts. Both analyses had the same hypothesis which was subsequently confirmed, and it is that the curriculum and textbooks have a small number of examples of Bosnian and Herzegovinian art inheritance. Afterwards 10 examples have been chosen, which are described in such a way that the historic context, in which they originated, is explained first, art characteristics and their relevance. After that two art examples were chosen: *stećci* (tombstones) and urbanization of Sarajevo, which were used to give suggestions for lessons with all the needed additions, such as educational goals and outcomes, class methods and forms of work, class articulation, methodical exercises, worksheets and reproductions of the PowerPoint slides.

Key words: *high school subject Fine Arts*, *curriculum*, *cultural heritage of Bosnia and Herzegovina*